

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Jean Daniélou, Les manuscrits de la mer morte et les origines du Christianisme. Éditions de l'Orante. Paris. 1957. Σελ. 124.

Τοῦ αὐτοῦ. Théologie du Judéo-Christianisme. Histoire des doctrines chrétiennes avant Nicée, Vol. I. Visage Inconnu de l'Église primitive. Desclée. Tournai, Belgique. 1957. Σελ. 457.

Περὶ τῶν σπουδαιωτάτων εὐρημάτων τῆς περὶ τὴν Νεκρὰν θάλασσαν περιοχῆς ἐγένετο, ἔξ ἐπόψεως γενικῆς, ἐπανειλημμένως λόγος ἀπὸ τῶν στηλῶν τοῦ βιβλιογραφικοῦ τούτου δελτίου. Εἰς τὴν ἑξαίρετον σημασίαν τῶν εὐρημάτων τούτων ἔξ ἐπόψεως χριστιανικῆς, καὶ δὴ καὶ αὐτῶν τῶν ἀπαρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀφιεροῦται τὸ πρῶτον τῶν ἀνωτέρω ἀγγελλομένων βιβλίων τοῦ γνωστοῦ γάλλου ρωμαιοκαθολικοῦ πατρολόγου καὶ ἤδη καθηγητοῦ τῆς «Ἱστορίας τῶν ἀρχῶν τοῦ χριστιανισμοῦ» ἐν τῷ Institut Catholique τῶν Παρισίων κ. J. Daniélou. Ἀκριβέστερον εἰπεῖν, ἐν τῷ λίαν ἐνδιαφέροντι μελετήματι τούτῳ τίθεται καὶ ἐξετάζεται τὸ πολυσυζητητὸν πρόβλημα τῶν ἡμερῶν ἡμῶν περὶ τῶν σχέσεων τῶν ἀπαρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὸ διὰ τῶν ἐν λόγῳ εὐρημάτων σημαντικῶς διαφοτιζόμενον Ἰουδαϊκὸν περιβάλλον. Ἡ ἐξέτασις τοῦ ζητήματος γίνεται ὑπὸ μόρφην εὐπρόσιτον καὶ ἐπαγωγὸν καὶ εἰς τοὺς μὴ εἰδικούς, καθ' ὅσον πρόκειται περὶ τριῶν ὀμιλιῶν συμπεμπληρωμένων ἐκ τῶν ὑστέρων, ἐπὶ τῇ βᾶσει πολυαρίθμων τε ξένων ἐργασιῶν καὶ τῶν προσωπικῶν ἐρευνῶν τοῦ σοφοῦ καὶ ἀκαταπόνητου συγγραφέως. Ἐν μὲν τῇ α' ὀμιλίᾳ (σ. 11 - 48) ἐξετάζεται τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τῆς κοινότητος τοῦ Κουμράν πρὸς τὸ εὐαγγελικὸν περιβάλλον (Ἰωάννης ὁ Βαπτιστὴς καὶ Κουμράν—Ἰησοῦς καὶ Σαδοκίται—χρήσεις ἔσσαϊκαὶ ἐν τῇ Ἱεροσολυμιτ. κοινότητι). Ἐν τῇ β' ὀμιλίᾳ παραλληλίζεται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς πρὸς τὸν «διδάσκαλον τῆς δικαιοσύνης» τοῦ Κουμράν (σ. 49 - 84). Ἐν δὲ τῇ γ' ὀμιλίᾳ (σ. 85 - 123) ἐξετάζονται αἱ πρῶται ἐξελίξεις τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ σχέσει αὐτῆς πρὸς τὴν κοινότητα τοῦ Κουμράν. Τὰ σπουδαιότερα τῶν συμπερασμάτων τῆς ἐρεύνης τοῦ συγγραφέως εἶναι ἄφ' ἑνὸς ἢ πρὸ τῆς κλήσεως τοῦ Προδρομοῦ εἰς τὸ προφητικὸν ἔργον σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸ περιβάλλον τοῦ Κουμράν, ἢ σημασία τῆς εἰς τὴν πρῶτην Ἐκκλησίαν προσελεύσεως σαδοκιτῶν ἱερέων (Πράξ. 5' 7) καὶ δὴ καὶ τῆς εἰς τὸν Χριστιανισμὸν εἰσόδου πολλῶν Ἑσσαιῶν κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ 70 μ. Χ. διασπορὰν αὐτῶν, ἄφ' ἑτέρου δὲ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶναι ξένος πρὸς τὸ ἔσσαϊκὸν περιβάλλον, ὡς ξένη εἶναι καὶ ἡ διδασκαλία καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ πρὸς τὸν ἐν τοῖς μνημείοις ἐκείνοις μνημονευόμενον «διδάσκαλον τῆς δικαιοσύνης», αἱ δὲ πρὸς τὸ Κουμράν σχέσεις τοῦ πρωτογόνου Χριστιανισμοῦ εἶναι ἐντελῶς ἐπιφανεακαί.

Παρὰ τὰς ἐπιφυλάξεις ἡμῶν εἰς διάφορα σημεῖα τῆς ἐκθέσεως τοῦ κ. D., ὀφείλομεν νὰ ἐξάρωμεν τὴν συμβολὴν τοῦ παρόντος μελετήματος εἰς τὴν ἐκ μέρους τοῦ ἀναγνώστου, ὅστις δὲν ἔχει παρακολουθήσει τὰς ζωνηρὰς συζητήσεις ἐπὶ τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου θέματος, ἐκτίμησιν τῆς σοβαρότητος τῶν εὐρημάτων τῆς Νεκρᾶς θαλάσσης καὶ τοῦ ὑπ' αὐτῶν καὶ ριπτομένου καταπληκτικοῦ φωτός ἐπὶ τοῦ ἱστορικοῦ περιβάλλοντος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐγεννήθη ὁ Χριστιανισμός.

Τὸ δ ε ὑ τ ε ρ ο ν τῶν ἐν τῇ ἐπικεφαλίδι τοῦ παρόντος βιβλιογραφικοῦ σημειώματος ἀγγελλομένων ἔργων τοῦ ἐγκρίτου πατρολόγου κ. Daniélou δεικνύει σαφέστερον τὴν στροφὴν αὐτοῦ πρὸς νέον κύκλον μελετῶν, ἀναφερομένων εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας πρὸ τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, τ.ἔ. μελετῶν δογματοῖστορικῶν, καὶ εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὴν σκοτεινὴν «ἀρχαϊκὴν» θεολογίαν τοῦ Ἰουδαϊζοντος χριστιανισμοῦ, ἣτις φέρει χαρακτηριστὰ σημεῖα, κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴν ἀπὸ καὶ διὰ τῶν ἀπολογητῶν ἐγκαινισθεῖσαν ἐλληνίζουσαν χριστιανικὴν θεολογίαν. Ἡ ὑπαρξίς τοιαύτης σημιτικῆς χριστιανικῆς θεολογίας παρεωρᾶτο, μέχρις ἐπ' ἐσχάτων, ὡς βλέπει τις καὶ ἐν τῇ «Ἱστορίᾳ τῶν δογμάτων» τοῦ Ad. Harnack καθ' ὃν, ὡς φαίνεται, ἡ χριστιανικὴ θεολογία ἐγεννήθη ἐκ τῆς συναντήσεως τοῦ Εὐαγγελίου μετὰ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ἐνῶ τὸ ἀληθές εἶναι, ὅτι ἡ θεολογία αὕτη εἶναι τόσον παλαιά, ὅσον καὶ ἡ θεία ἀποκάλυψις. Ἡ ἀρχαϊκὴ δὲ αὕτη θεολογία εὐρηται κατὰ τὸν κ. D., ἀφ' ἐνός μὲν παρ' ὀρισμένους παλαιοτάτους ἐκκλησ. συγγραφεῦσιν, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐν διαφόροις ἀποκρύφοις τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης, ἐπὶ τοῦ τομέως τῶν ὁποίων ἐρρήφθη ἱκανὸν φῶς ἀπὸ τῶν εὐρημάτων τῆς Νεκρᾶς θαλάσσης καὶ τοῦ Nag Hammadi, δὸς δ' εἰπεῖν ὅτι ἡ ἀρχαϊκὴ αὕτη θεολογία διατηρεῖται ἐν μέρει καὶ ἐν τῇ παλαιοτάτῃ λειτουργικῇ καὶ ἀρχαιολογικῇ παραδόσει. Καὶ ὁ μὲν Ἰουδαϊζων Χριστιανισμὸς νοεῖται ἐνταῦθα ἐν τῇ εὐρυτάτῃ τῆς λέξεως ἐννοία, τ.ἔ. ἐν τῇ μορφῇ τῆς χριστιανικῆς σκέψεως, ἣτις ἐκφράζεται ἐν πλαισίοις δεδανεισμένοις ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊσμόν. Τὸ δὲ ἰδιάζον τῆς θεολογίας ταύτης εἶναι, ὅτι ἐκφράζεται ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς συγχρόνου τότε Ἰουδαϊκῆς σκέψεως, τ.ἔ. τῆς ἀποκαλυπτικῆς.

Τὸ βιβλίον τοῦτο, τοῦ ὁποίου προτάσσεται πλουσιωτάτη βιβλιογραφία, διαιρεῖται εἰς τέσσαρα κύρια μέρη. Ἐν τῷ α' τῶν μερῶν τούτων (σ. 17 - 101), ὅπερ εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὰς πηγὰς τοῦ Ἰουδαιοχριστιανισμοῦ, ἐξετάζεται ἢ τε φιλολογικὴ κληρονομία αὐτοῦ καὶ ὁ ἑτερόδοξος Ἰουδαϊζων χριστιανισμός. Ἐν τῷ β' μέρει (σ. 102 - 168) ἐξετάζεται τὸ διανοητικὸν περιβάλλον καὶ δὴ καὶ ἡ Ἰουδαϊζουσα χριστιανικὴ ἐξήγησις τῆς Π. Διαθήκης καὶ ἡ Ἰουδαϊζουσα χριστιανικὴ ἀποκαλυπτικὴ. Ἐν τῷ γ' μέρει (σ. 169 - 369) ἐρευνῶνται αἱ διδασκαλῖαι τοῦ Ἰουδαϊζοντος χριστιανισμοῦ (Ἀγ. Γραφ., ἀγγελολογία, οἱ τίτλοι τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ἡ θεία ἐνανθρώπησις καὶ ἡ θεολογία τῆς ἀπολυτρώσεως, τὸ μυστήριον τοῦ Σταυροῦ, ἐκκλησιολογία καὶ χι-

λιασμός. Τέλος τὸ δ' μέρος (σ. 370 - 455), φέρων τὴν ἐπιγραφὴν «θεσμοί» (institutions), ἐξετάζει τὸ Βάπτισμα, τὴν Θ. Εὐχαριστίαν, τὴν προσευχὴν, τὴν ἱερωσύνην καὶ τὴν ἀγιότητα τοῦ βίου.

Ἡ ἀναδίφησης τῶν πηγῶν εἶναι ἀναλυτικωτάτη, καὶ λίαν ἐμβριθῆς καὶ διαφωτιστικῆ, στηριζομένη ὄχι μόνον ἐπὶ τῶν προσφάτων ἐργασιῶν τῶν Schoeps, Goppelt, Cullmann, Dix κ. ἄ, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν ἰδίων μόχθων, καὶ τῆς προσωπικῆς ἐρεῦνης τοῦ συγγραφέως, διεξάγεται δὲ μετ' αὐστηρῶς κριτικοῦ πνεύματος ἐν συνδυασμῷ μεθ' ἰκανῆς νηφαλιότητος, τὰ δὲ πορίσματα τῆς ἐρεῦνης ἐκτίθενται μετὰ μεθοδικότητος καὶ γαλατικῆς σαφηνείας καὶ χάριτος. Τὸ δὲ συμπέρασμα τῆς διονυχιστικωτάτης ἱστορικῆς ταύτης ἐρεῦνης εἶναι, ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀρχαῖκῃ ἰουδαϊζουσα χριστιανικῇ θεολογία, στρεφόμενη περὶ τὰ δεδομένα τῆς θείας οἰκονομίας, καὶ δὴ καὶ περὶ τὴν θείαν ἐνανθρώπησιν καὶ τὴν ἀνάστασιν, ἐμφανίζεται μὲν ἤδη ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ καὶ δὴ καὶ παρὰ τοῖς ἀποστόλοις Παύλῳ καὶ Ἰωάννῃ, ἀλλὰ προσλαμβάνει ἐν τῇ περαιτέρῳ ἐξελίξει τῆς ὅλως ἰδιαζούσας ἀποχωρούσας καθοριζομένας ἐνταῦθα καὶ ἐμφανίζει ἄγνωστον μέχρι τοῦδε ὄψιν τῆς ἀρχαιοτάτης Ἐκκλησίας, χρησιμωτάτην δὲ πρὸς κατανόησιν αὐτῆς. Ἀναμένεται μετ' εὐλόγου διαφέροντος ἡ δημοσίευσίς καὶ τοῦ β' τόμου τῆς σοβαρᾶς ταύτης ἐρεῦνης, ὅστις θὰ ἀφιερωθῆ, ὡς φαίνεται, εἰς τὴν ἐξερεύνησιν τῆς νέας χροιάς, ἣν προσέλαβεν ὁ Χριστιανισμὸς διὰ τῆς συναντήσεως αὐτοῦ μετὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Eusébe de Césarée, Histoire Ecclésiastique III, Texte Grec. Traduction et notes par G. Bardy. Éditions du Cerf. Paris 1958. Σελ. VIII + 177.

Τὸ μετὰ χεῖρας 55ον τεῦχος τῆς ἐν Γαλλίᾳ ἐκδιδομένης γνωστῆς πατρολογικῆς σειρᾶς Sources Chrétiennes, ἀποτελοῦν συνέχειαν τῆς ἐν αὐτῇ ἐκδόσεως τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τοῦ Εὐσεβίου, περιλαμβάνει τὰ κεφάλαια VIII - X, ὡς καὶ τὴν «περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων» πραγματείαν αὐτοῦ, μετὰ παραθέσεως τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου, κατὰ τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ E. Schwartz, μετὰ τινων ἰδίων διορθώσεων τοῦ ἐπιμεληθέντος τῆς παρούσης ἐκδόσεως καὶ ἐκπονήσαντος καὶ τὴν γαλλικὴν μετάφρασιν καὶ τὰ ἀπαραίτητα σχόλια αὐτῆς ἀειμνήστου γάλλου θεολόγου G. Bardy, ἀποβιώσαντος τὸ 1955, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ὁποίου ἀνέλαβον τὴν φροντίδα τῆς ἐκδόσεως τοῦ παρόντος τεύχους, ὡς καὶ τοῦ λίαν προσεχῶς ἐμφανισθησομένου IV τεύχους, οἱ κ. κ. Mondésert καὶ Camelot.

Π. Ι. Μ.

Nicéphore Moschopoulos, La Terre sainte. Essai sur l'histoire politique et diplomatique des lieux saints de la Chrétienté. Athènes. 1957. Σελ. 436.

Περὶ τῶν Ἁγίων Τόπων ἐξ ἐπόψεως ἱστορικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς συνθετικαὶ καὶ ἐπὶ μέρους πραγματεῖαι ἑλληνιστὶ δὲν ἑλλείπουσιν. Ἐκ τῶν σχετικῶν ἐργασιῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος ἀρκούμεθα νὰ ἀναφέρωμεν τὰς τῶν ἀει-

μνήστων πρωθιεραρχῶν Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου ('Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων 1910), καὶ Τιμοθέου Θέμελη ('Ἐπίσημα ἔγγραφα περὶ τῶν δικαίων τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων 1908-13, Οἱ Ἑλληνες ἐν τοῖς Ἀγ. Τόποις, 1919, Οἱ Λατῖνοι καὶ οἱ Ἀγ. Τόποι, 1920, Ἡ Ἱερουσαλήμ καὶ τὰ μνημεῖα αὐτῆς 1924 κλπ.), μάλιστα δὲ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Καλλίστου Μηλιαρᾶ (Οἱ Ἅγιοι Τόποι τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν δικαιώματα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, δύο τόμοι 1928-33). Ἦτο ὁμως αἰσθητῆ ἡ ἔλλειψις ὠλοκληρωμένης καὶ συγχρονισμένης περὶ τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου θέματος ἐργασίας ἐν τινι διεθνεῖ γλώσσῃ, ἐν τῇ ὁποίᾳ νὰ ἐξετάζωνται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν τὰ ποικίλα τῶν Ἁγίων Τόπων προβλήματα. Τὸ κενὸν δὲ τοῦτο, αἰσθητότατον μάλιστα ἐν ἐποχῇ οὕτω κρίσιμῳ διὰ τοὺς Ἀγ. Τόπους, ὡς ἡ σημερινή, ἔρχεται νὰ πληρῶσῃ τὸ μετὰ χεῖρας μνημειώδες ἔργον τοῦ ἐγκρίτου καὶ παλαιμάχου δημοσιογράφου καὶ ἱστορικοῦ κ. Νικηφόρου Μοσχοπούλου, γνωστοῦ καὶ ἐκ πολλῶν ἄλλων ἐν ἑλληνικῇ καὶ γαλλικῇ γλώσσῃ συγγραμμάτων περὶ φλεγόντων ἑλληνικῶν καὶ ἀνατολικῶν ἐν γένει ζητημάτων.

Τὸ ἔργον τοῦτο, ἀφιερωμένον εὐλαβῶς εἰς τὸν Πανάγιον Τάφον, ἀπαρτίζεται ἐκ τῆς εἰσαγωγῆς, δύο κυρίων μερῶν καὶ ἐκτενεστάτου παραρτήματος, περιέχοντος πλείστα ὄσα ἐπίσημα ἔγγραφα σχετικὰ πρὸς τοὺς Ἀγ. Τόπους. Ἡ εἰσαγωγή (σ. 13-40) περιέχει τοπογραφικὸν σχεδιάσμα καὶ εἶδος τι ὁδοιπορικοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τῆς Βηθλεὲμ μετὰ τῶν κυριωτέρων προσκνημάτων αὐτῶν, ὡς καὶ πίνακα τῶν εἰς τὰς διαφόρους χριστιανικὰς κοινότητας ἀνηκόντων προσκνημάτων τούτων. Τὸ Α' μέρος (σ. 43-156) πραγματευόμενον περὶ τῆς ἱστορίας τῶν Ἀγ. Τόπων ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων μέχρι τῆς Ὀθωμανικῆς κατακτήσεως (33-1517), περιέχει 9 κεφάλαια, ἐν οἷς ὁ λόγος περὶ τῆς πολιτικῆς καὶ πολιτιστικῆς καταστάσεως τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τῆς μεσογειακῆς Ἀνατολῆς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, περὶ τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν διαφόρων διωγμῶν αὐτῆς, περὶ τῆς σχετικῆς ἱστορίας ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου μέχρι τῆς ἀραβικῆς κατακτήσεως, περὶ τῆς κατακτήσεως ταύτης καὶ τῶν προνομίων τοῦ ἑλληνορθόδοξου Πατριαρχείου (Ἀχτιναμές του Χαλιφου Ὀμάρ), περὶ τῆς ἐκτετατοῦς ἱστορίας μέχρι τῶν σταυροφοριῶν, περὶ τῶν βυζαντινῶν σταυροφοριῶν τοῦ Νικηφόρου Φωκά καὶ τοῦ Ἰ. Τιμισκῆ, περὶ τῶν δυτικῶν σταυροφοριῶν, περὶ τῆς φραγκικῆς κατακτήσεως μέχρι τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ Σαλαδίνου καὶ ἐκεῖθεν μέχρι τῆς Ὀθωμανικῆς κατακτήσεως.—Τὸ Β' μέρος (σ. 157-346) περιλαμβάνει ἐν 15 κεφ. τὴν ἱστορίαν ἀπὸ τῆς ἐν λόγῳ κατακτήσεως μέχρι σήμερον (1517-1955), πραγματευόμενον περὶ τῆς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν σουλτάνων ἐπικυρώσεως τῶν ἑλληνικῶν προνομίων, περὶ τῆς γαλλικῆς διπλωματίας ἐν τοῖς Ἀγ. Τόποις, περὶ τῆς ἑλληνολατινικῆς μονομαχίας ἐν τοῖς Ἀγ. Τόποις κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα, περὶ τῶν διαπραγματεύσεων καὶ συγκρούσεων τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, περὶ τῆς καταστροφῆς καὶ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἀνοικοδομήσεως τῆς βασιλικῆς τῆς Ἱε-

ρουσαλήμ, περὶ τῆς αἰγυπτιακῆς ἐν Παλαιστίνῃ κυριαρχίας (1821 - 1840), περὶ τοῦ ἀγγλογαλλορωσικοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἐν τοῖς Ἀγ. Τόποις, περὶ τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου καὶ τῶν σχετικῶν πρὸς τούτους ἀποτελεσμάτων αὐτῶν, περὶ τοῦ νέου καταστατικοῦ χάρτου τοῦ Ἑλληνικοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων (1875), περὶ τοῦ ρόλου καὶ τῶν ἀξιώσεων τῶν ἀραβοφώνων, καὶ περὶ τῆς μετὰ τὸν α' παγκόσμιον πόλεμον βρετανικῆς ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ ἐντολῆς μέχρι τοῦ 1949. Ἐπακολουθεῖ τὸ μακρὸν πα ρ ἄ ρ τ η μ α (σ. 347 - 420) περιλαμβάνον σπουδαιότατα ἐπίσημα ἔγγραφα ἀπὸ τοῦ διατάγματος τοῦ Μωάμεθ μέχρι τοῦ καταστατικοῦ τοῦ σημερινοῦ καθεστώτος τῆς Ἱερουσαλήμ, ὡς καθιερώθη τοῦτο ὑπὸ εἰδικῆς ἐπιτροπῆς τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν τῇ 9 - 12 - 1949.

Καὶ τὸ ἐξαιρετικὸν ἔργον, περὶ τῆς σπουδαιότητος τοῦ ὁποίου ἐγγυᾶται ἤδη, ἐκτὸς τοῦ περιεχομένου, καὶ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως, ἃς προστεθῆ δὲ καὶ ἡ διεθνῆς γλῶσσα, ἐν ἣ εἶναι τοῦτο συντεταγμένον, κατακλείεται διὰ πλουσίας βιβλιογραφίας, εὐρείας χρήσεως τῆς ὁποίας καρπὸς τυγχάνει τοῦτο. Χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα αὐτοῦ, πρὸς τῇ εὐρυτάτῃ ἐνημερότητι περὶ τὰς πηγὰς τῶν ἐξεταζομένων ζητημάτων, εἶναι ἡ εὐσυνειδησία τῆς ἐρεῦνης, τὸ εὐμέθοδον καὶ ἡ σαφήνεια τῆς ἐκθέσεως καὶ ἡ παρὰ τὸν ἐθνικὸν (ἑλληνικὸν καὶ ὀρθόδοξον) χαρακτῆρα τοῦ ἔργου, διατήρησις τῆς ἀντικειμενικότητος αὐτοῦ. Αἱ ἀρεταὶ αὗται καθιστῶσι τὸ βιβλίον πολύτιμον ἀπόκτημα διὰ πάντα ὁπωσδήποτε ἀσχολούμενον περὶ τὰ προβλήματα ταῦτα καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι θὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἀσφαλῆς ὁδηγὸς εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς καὶ πολιτικοὺς τῆς ἑλληνικῆς Ὁρθοδοξίας ἡγέτας, καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν διπλωματίαν. Ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ξένην διπλωματίαν, τοὐλάχιστον τὴν καλῆς πίστεως καὶ θελήσεως, προώρισται νὰ ἐμπνεύσει σεβασμὸν πρὸς τὰ δίκαια τῆς τε μητρὸς τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τοῦ μετ' αὐτῆς ἀρρήκτως συνδεδεμένου ἔθνους τὸ μετὰ χεῖρας ἔργον. Διὰ πάντας τοὺς λόγους τούτους τυγχάνει ἄξιος τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης ὁ γεραρὸς καὶ σοφὸς συγγραφεὺς.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Cahiers de la Nouvelle Revue Théologique, X, Regards sur l'Orthodoxie, 1054-1954, Paris, Casterman, 1954, pp. 139.

Ἐπὶ τῇ ἐπετείῳ τοῦ Σχίσματος (1054-1954) ἀνεφάνησαν ἀρκετὰ μελέται. Ὑφ' ὄλων ἀνεξαιρέτως τῶν συγγραφέων τονίζονται κοινὰ τινὰ σημεῖα, ὡς ἡ τραγικὴ σημασία τοῦ γεγονότος τούτου, αἱ διλέθριαι συνέπειαι αὐτοῦ καὶ ἡ ἀνάγκη πρὸς γεφύρωσιν τοῦ χάσματος μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς καὶ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς. Ἐκαστος ἐκ τῶν συγγραφέων, συμφώνως πρὸς τὰς προσωπικὰς αὐτοῦ πεποιθήσεις, προτείνει καὶ τὰ ἀνάλογα μέτρα πρὸς θεραπείαν τοῦ κακοῦ.

Ἡ παρούσα ἐργασία ἐγράφη ὑπὸ Καθολικῶν, εἰδικῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπὶ τῶν καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Θεολογικῶν πραγμάτων.

Ἀποβλέπει, ὡς ἐν τῷ Προλόγῳ σημειοῦται, εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν ἀντιμετώπισιν τῶν σχέσεων μεταξὺ Ὁρθοδόξων καὶ Καθολικῶν καὶ προβάλλει ὡς μία προσπάθεια στερουμένη πολεμικοῦ χαρακτῆρος (σ. 3). Ὁ σκοπὸς ὁμοῦς οὗτος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῆ ὅτι ἐπιτυγχάνεται ἀπολύτως.

Εὐθύς ἀμέσως ὠρισμένα γενικὰ παρατηρήσεις θὰ ἦτο ἴσως εἴλογον νὰ γίνουν. Τὸ ἔργον ἀπευθύνεται εἰς τοὺς πιστοὺς Καθολικοὺς καὶ ἔχει ἐκλαϊκευτικὸν μᾶλλον χαρακτῆρα. Τὸ τοιοῦτον οὐδόπως αἶρει καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν αἰτοῦ ἀξίαν. Γενικῶς ὡς γνώμων τῆς Ὁρθοδοξίας λαμβάνεται, ἰδίως κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ἡ Ρωσικὴ Ὁρθοδοξία καὶ ἡ Θεολογία αὐτῆς. Μάτην δὲ μελετητῆς θὰ ἀνεξήτει νὰ συναντήσῃ τὴν παράθεσιν καὶ ἐνὸς ἔστω συγγράμματος Ὁρθοδόξου Ἑλληνος Θεολόγου. Τὴν εὐθύνην τοῦ Σχίσματος τὴν φέρει ἀκεραίαν, ὅπουδήποτε γίνεται μνεία, ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ ὁ ἅμεσος ὑπεύθυνος αὐτοῦ θεωρεῖται ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Μιχαὴλ ὁ Κηρουλάριος. Εἰς ἐλάχιστας φορὰς ἀνευρίσκει τις κριτικὴν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ταύτην γενομένην μόνον διὰ τοὺς μετέπειτα αἰῶνας καὶ τὴν σύγχρονον ἐποχὴν. Ἄπαντες οἱ συγγραφεῖς δέχονται τὴν μεγάλην σημασίαν τοῦ Πρωτείου τοῦ Πάπα ὡς ἱστορικοῦ δεδομένου καὶ ὡς δόγματος τῆς Ἐκκλησίας. Διαρκῶς ἀναζητοῦνται καὶ ἀνευρίσκονται διαφοραί, χωρίζουσαι τὰς Ὁρθοδόξους Ἐκκλησίας καὶ ἰδίως μεταξὺ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας.

Τὸ ἀνὰ χεῖρας ἔργον χωρίζεται εἰς δύο μέρη: εἰς τὸ πρῶτον (σελ. 5-114), τὸ ἐκτενέστερον καὶ μὲ θεολογικώτερον χαρακτῆρα, ἐξετάζονται τὸ Σχίσμα καὶ αἱ σχέσεις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν ἀπὸ τῆς ἱστορικῆς, τῆς δογματικῆς, τῆς λατρευτικῆς καὶ τῆς οἰκουμενιστικῆς των πλευρᾶς. Εἰς τὸ δευτέρον (σελ. 117-138), τὸ ὁποῖον καὶ δὲν καλύπτει ὅλας τὰς Ὁρθοδόξους Ἐκκλησίας, ἐκτίθεται ἡ σύγχρονος κατάστασις τῆς Ὁρθοδοξίας.

Ὁ π. Janin εἰς τὸ ἄρθρον του «Τὸ Βυζαντινὸν Σχίσμα τοῦ 1054» (σελ. 5-17), οὐδόπως θεωρεῖ τὸ ἔτος 1054 ὡς τὴν χρονολογίαν, καθ' ἣν ἔλαβε τὴν τελειωτικὴν του μορφήν τὸ Σχίσμα (σελ. 5-14). Ὅλην τὴν εὐθύνην διὰ τὸ Σχίσμα τὴν ἐπιρρίπτει ἐπὶ τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Κηρουλαρίου. Τὰ ἱστορικὰ δὲ γεγονότα τὰ ἐρμηνεύει ὑπὸ τὴν προοπτικὴν ταύτην. Λέγει, ὅτι ὁ Μιχαὴλ ὁ Κηρουλάριος εἶχε δῆθεν σκοπὸν μὲ τὴν πολιτικὴν του ὅπως ἀναλάβῃ τὴν ἡγεσίαν τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ γίνῃ ὁ Πάπας αὐτῆς καὶ ὅτι τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον συνεχίζει τὴν ἰδίαν γραμμὴν ἀνὰ τοὺς αἰῶνας καὶ μέχρι τῆς σήμερον (σελ. 13-14). Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου παραπέμπομεν τὸν π. Janin εἰς τὰς ἐκδόσεις τῶν Πατριαρχικῶν Ἐγκυκλίων καὶ Ἐγγράφων τοῦ Καλλινίκου Δελικάνη, τοῦ Μανουὴλ Γεδεών, τῶν Συμβολικῶν Μνημείων τοῦ κ. Ἰωάννου Καρμίρη (ὡς καὶ εἰς τὰς μελέτας αὐτοῦ: Δύο Βυζαντινοὶ Ἱεράρχαι καὶ τὸ Σχίσμα τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1950, καὶ Διαίρεσις τῆς Χριστιανοσύνης καὶ δυνατότης ἐπανενώσεως αὐτῆς, ἐν «Ὁρθοδοξία» Κων)πόλεως 1955), καὶ εἰς δύο συντό-

μους μελέτας, τὴν μίαν τοῦ ἀειμνήστου Ἑλιουπόλεως Γενναδίου, Τὰ ἰδιαίτερα δικαιώματα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ θέσις αὐτοῦ ἔναντι τῶν ἄλλων Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, Πόλις, 1931 καὶ τὴν δευτέραν τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Αἴνου κ. Γερμανοῦ, Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ ἡ ἀρμοδιότης αὐτοῦ πρὸς σύγκλησιν Πανορθοδόξου Συνόδου, Ἀθήναι, 1948, ἔνθα διαφαίνεται ἐπαρκῶς ἡ στάσις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἀπέναντι τῶν ἀδελφῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Εἰς τὴν μελέτην ταύτην ὁ π. Janin, μολονότι ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἱστορικώτερον τῶν θεμάτων τῆς παρούσης συλλογικῆς προσπάθειας, ἀποδεικνύεται ὁ μᾶλλον ἀκαμπτος καὶ προκατειλημμένος καὶ ὁ πλέον δογματίζων ἐξ ὄλων τῶν συγγραφέων (σ. 17). Θὰ ἦτο πολὺ ὠφέλιμον δι' αὐτὸν νὰ εἶχε ὑπ' ὄψει καὶ Ὁρθοδόξους τινὰς ἐργασίας εἴτε καὶ τοιαύτας ὑπὸ ἄλλων μὴ Καθολικῶν συγγραφέων, τῶν ὀπωσδήποτε ἀσχοληθέντων μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ Σχίσματος.

Ὁ Ἰησοῦιτης π. E. Herman συνεχίζει ἀπὸ ἱστορικῆς πλευρᾶς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐκατέρωθεν σχέσεων ἀπὸ τοῦ Σχίσματος μέχρι σήμερον. Καὶ οὗτος σημειοῖ, ὅτι κατὰ τὸ 1054 δὲν διεκόπησαν ἀποτόμως αἱ Ἐκκλησιαστικαὶ σχέσεις. Μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς ΚΠόλεως αἱ ἐνωτικαὶ προσπάθειαι κατηυθύνοντο κυρίως ὑπὸ τοῦ βασιλέως τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους καὶ εἶχον πολιτικὴν μᾶλλον χροιάν. Ἀπὸ τοῦ 1453 καὶ ἐξῆς ἀλλάσσει ἡ κατάστασις. Αἱ ἐνωτικαὶ προσπάθειαι δὲν ἔχουν ὡς ἐλαττήριον οὔτε καὶ χρησιμοποιοῦν τὴν πολιτικὴν, ἀλλὰ τὸ θεῖον κήρυγμα, τὰ μυστήρια καὶ ὀποβλέπουν κατ' εὐθείαν εἰς τὸν Ὁρθόδοξον λαὸν καὶ τὸν Ὁρθόδοξον Ἐπίσκοπον (σ. 34). Τὸ Οὐνιτικὸν κίνημα, μεθ' ὄλων τῶν βοηθητικῶν μέσων, ἐστράφη πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην, ἥτις καὶ καθιερώθη ἐπισημῶς ὑπὸ τῆς ἐν Τριδέντῳ Συνόδου. Ὁ σ. ἐκτίθησι τὰ δεινὰ, τὰ ὅσα ὑπέστησαν αἱ Οὐνιτικαὶ Ἐκκλησίαι εἰς τὰς Ὁρθοδόξους χώρας τῆς Ἀνατολῆς, οὐδὲν ὅμως λέγει δυστυχῶς καὶ περὶ τῆς ἀντιστρόφου ὄψεως τοῦ νομίσματος. Εἰς τὰς σελ. 46 - 52 ἀνευρίσκει τις τὴν κολοσσιαίαν καὶ συστηματικὴν διοργάνωσιν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ ὑποτάξει ὑφ' ἑαυτὴν τοὺς Ὁρθοδόξους.

Ἡ ἐπακολουθοῦσα μελέτη τοῦ Ἰησοῦιτου πατρὸς S. Tyszkiewicz, «Ἡ ὄψις τῆς Ὁρθοδοξίας», ἐμφανίζεται, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ γράφοντος, ὡς ἡ πλέον ἀντικειμενικὴ, περικεικτὴ καὶ γραφεῖσα μὲ περισσοτέραν κατανόησιν. Ὁ σ. λέγει, ὅτι πολλὰ κακὰ εἶναι δυνατὸν νὰ θεραπευθοῦν διὰ τῆς ἀμοιβαίας ἀγάπης καὶ κατανοήσεως (σελ. 53 - 57). Ἡ Ὁρθοδοξία κατ' αὐτὸν δὲν ἀποτελεῖ μίαν ὁμολογίαν τῶν διαφωνούντων Ἀνατολικῶν, ἀλλὰ ὁμάδα Ἐκκλησιῶν, αἵτινες ἴστανται ἐπὶ τῆς περιφερείας τοῦ Καθολικισμοῦ (σ. 54). Καὶ οἱ Καθολικοὶ εὐθύνονται διὰ τὰ ὅσα δεινὰ ἐπεσώρευσαν διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἐπὶ τῶν Ὁρθοδόξων (σ. 55). Ὁ Καισαροπαπισμὸς εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ Ἐθνοπαπισμοῦ (σελ. 55 - 56) !! Οἱ Ὁρθόδοξοι Θεολόγοι δὲν ἔχουν διαμορφώσει

ιδίας Σχολᾶς ὡς ἐν τῇ Δύσει, ἀλλὰ χαρακτηρίζονται ἐκ τοῦ βαθμοῦ τῶν ἔξωθεν ἐπιδράσεων (σ. 57). Νομίζομεν ὅτι σήμερον πολὺ ὀλίγην δόσιν ἀληθείας περιέχει ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος τῶν Ὁρθοδόξων Θεολόγων, ἐφ' ὅσον ἡ Ὁρθόδοξος Θεολογία φέρει ἔκδηλα τὰ ἴδια αὐτῆς γνωρίσματα. Οἱ Ὁρθόδοξοι Θεολόγοι δύνανται διὰ τοῦ ἔργου των νὰ ἀποδειχθῶν, κατὰ τὸν σ., ἀρκετὰ ἐπωφελεῖς εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν (σ. 58). Οἱ Ὁρθόδοξοι, ἰδίως τῆς διασπορᾶς, προσπαθοῦν νὰ ἐφαρμόσουν τοὺς Κανόνας εἰς τὴν σύγχρονον ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας, χωρὶς νὰ λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν, ὅτι οἱ Κανόνες οὗτοι δὲν ἀναφέρονται εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν τοῦ Κ' αἰῶνος. Πολλὰ κοινὰ σημεῖα μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν ὑπάρχουν εἰς τοὺς τομεῖς τῆς πνευματικῆς ζωῆς, τῆς Λειτουργίας καὶ τῆς Ἀγιολογίας. Ἡ λατρεία τῆς Θεοτόκου ἀποτελεῖ ἐνωτικὸν δεσμὸν μεταξὺ Καθολικῶν καὶ Ὁρθοδόξων (σ. 66).

Ὁ π. Α. Wenger ἀριθμεῖ τὰς δογματικὰς διαφορὰς μεταξὺ τῆς Καθολικῆς καὶ τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν (σελ. 73 - 96). Εἰς τὴν μελέτην ταύτην παρατηρεῖται μία τάσις ὅπως ἀνευρεθῶν ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ δόγματα Καθολικά, ὡς τῆς Ἀσπίλου Συλλήψεως, τῆς εἰς Οὐρανὸς Ἐνώμου Μεταστάσεως τῆς Θεοτόκου (σελ. 76 - 77, 80 - 82) καὶ τοῦ Καθαρτηρίου Πυρὸς (σελ. 77 - 80). Ὁ π. Wenger εἰς τὴν διδασκαλίαν ἐπὶ τῆς Ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ (Filioque) παραδέχεται τὰς δύο ἀντιθέτους ἀπόψεις ὡς συμπληρούσας ἀλλήλας (σ. 91). Ἐν ἐκ τῶν αἰτίων, τὸ καὶ σημαντικώτερον, ἕνεκα τοῦ ὁποίου δὲν ἠδυνήθη μέχρι σήμερον ἡ Ὁρθοδοξία νὰ συγκαλέσῃ μίαν Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, εἶναι ὄντολογικόν, διότι «εἶναι ἀδύνατος ἡ ὑπαρξίς τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐκτὸς τοῦ Πέτρου» (σ. 95).

Εἰς τὴν μελέτην του «εἶναι δυνατὴ ἡ ἔνωσις;» (σελ. 97 - 105), ὁ π. P. Maillaux δίδει μᾶλλον καταφατικὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ προβαλλόμενον ἐρώτημα. Μεταξὺ τῶν εὐχαρίστων σημείων τῶν καιρῶν μας καταλέγει καὶ τὸ ὅτι πολλάκις ἡ Α.Θ.Π. ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Κοσ, Κοσ Ἀθηναγόρας ἐξέφρασε τὰ σέβη Του πρὸς τὸν Ἅγιον Πατέρα (τὸν Πάπαν) (σ. 105). Τὸ τοιοῦτον οὐρανοῦ ὑπέπεσε, τοῦλάχιστον γραπτῶς, εἰς τὴν προουχὴν τοῦ σημειοῦντος τὰς γραμμὰς ταύτας.

Εἰς τὴν σ. 130ὴν λέγεται, ὅτι ἡ Θεολογικὴ Ἀκαδημία τοῦ Ἁγίου Βασιλείου εὐρίσκει εἰς Garrison Νέας Ὑόρκης. Ἡ Ἀκαδημία αὕτη δὲν εἶναι Θεολογικὴ, ἀλλὰ Παιδαγωγικὴ τῶν Θηλέων, ἐνῶ ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ εὐρίσκειται ἐν Βοστώνῃ. Εἰς τὴν σ. 135ὴν μήπως ἀντὶ τοῦ Μητροπολίτου Λεωνίδου θὰ πρέπη νὰ ἀναγνώσωμεν Λεοντίου, τοῦ Ρώσσου Μητροπολίτου τῆς Βορείου Ἀμερικῆς;

Εἰς τὸ τελευταῖον κεφάλαιον (σελ. 135 - 138) δίδεται σημασία εἰς τὸ λαϊκὸν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ στοιχεῖον, ὅπερ θεωρεῖται παράγων ὑψίστης

σπουδαιότητος διὰ τὸ ἔργον τῆς ἐπιστροφῆς τῶν Ὁρθόδοξων εἰς τὸν Καθολικισμόν.

Τοιοῦτον ἐν συνόψει τὸ περιεχόμενον τοῦ παρόντος βιβλίου, ὅπερ συνιστᾷ μίαν κριτικὴν καὶ ἕνα ἔλεγχον ἀπὸ μέρους Καθολικῶν συγγραφέων τῆς καθ' ἡμᾶς Ὁρθοδοξίας. Ἀπὸ τὴν μελέτην μιᾶς τοιαύτης κριτικῆς πολλὰ ἔχει νὰ ὠφεληθῇ ὁ Ὁρθόδοξος ἀναγνώστης.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ

R. J a n i n, A. A., Les Églises Orientales et les Rites Orientaux, Paris, Letouzey et Ané, 1955, pp. 548.

Βασικὸν καὶ οὐσιῶδες βοήθημα ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν διὰ τὴν μελέτην καὶ γνῶσιν τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, τῶν Ὁρθόδοξων, τῶν Ἀρχαίων Ἀπεσχισμένων καὶ τῶν Οὐνιτικῶν, ἀποτελεῖ ἀπὸ Καθολικῆς πλευρᾶς ἡ εἰς τετάρτην ἐπεξεργασμένην ἔκδοσιν ἐμφανισθεῖσα τὸ 1955 μετὰ χειρᾶς μελέτη τοῦ γνωστοῦ Ἀσσομψιονιστοῦ π. R. Janin. Οὗτος διαπραγματεύεται συνήθως τὰ αὐτὰ θέματα καὶ εἰς ἄλλας παρομοίας ἐκδόσεις εἴτε καὶ εἰς Λεξικά Καθολικά. Θεωρεῖται δὲ εἰς ἐκ τῶν ὀλίγων ἐν τῇ Δύσει εἰδικῶν ἐπὶ τῶν καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Θεολογικῶν πραγμάτων. Ὁ ἀναγιγνώσκων τὰ ἄρθρα ἢ τὰς αὐτοτελεῖς τοῦ ἰδίου ἐργασίας βλέπει διὰ μέσου τῶν σελίδων τὸν αὐτὸν ἀγωνιστὴν ὑπὲρ τῆς ἐπιστροφῆς πάντων τῶν Ἀνατολικῶν εἰς τὴν μάνδραν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Καὶ ἐὰν δυνάμεθα νὰ συναντήσωμεν, τοῦλάχιστον ἐπιφανειακῶς, δύο τάσεις πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ τούτου ἐντὸς τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τὴν αὐστηρὰν ἢ τὴν εὐγενικὴν, ἀναμφιβόλως ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς θὰ καταταχθῇ μεταξὺ τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς πρώτης κατευθύνσεως.

Τὸ ἐκκλησιολογικὸν πρόβλημα ἀποτελεῖ κατὰ τὸν σ. τὴν βάσιν, περίξ τῆς ὁποίας στρέφονται ὅλαι αἱ πληροφορίαι, αἱ δογματικαί, αἱ ἱστορικαί, αἱ λατρευτικαὶ κ.ἄ. Βεβαίως μέσον συγκρίσεως θεωρεῖται ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, ἥτις διεφύλαξεν ἀμώμητον τὴν πίστιν καὶ τὴν ἀρχικὴν ἐνότητα. Τὰς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς, τὰς μὴ μετὰ τῆς Ρώμης ἐν κοινωσίᾳ εὐρισκομένας, ὁ σ. τὰς ἐκλαμβάνει ὡς τὰς πλέον ἐγγυὲς πρὸς τὴν ἰδικὴν του ἱσταμένας (σ. 7). Ἀποφεύγει, ὅσον τὸ δυνατόν, νὰ τὰς ἀποκαλέσῃ αἰρετικὰς, ὀνομάζων αὐτὰς κεχωρισμένας, διαφωνούσας, μὴ ἠνωμένας, σχισματικὰς, τὰ δὲ μέλη τῶν Ἐκκλησιῶν τούτων ἀδελφοὺς.

Ἐκ τῶν ἱστορικῶν πληροφοριῶν, αἵτινες ἀναφέρονται εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας, διαβλέπομεν καὶ τὰς προκαταλήψεις τοῦ σ. Π. χ. ὁ Πάπας φέρεται κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας ὡς κυβερνῶν πάσας τὰς χριστιανικὰς δμάδας τοῦ τότε κόσμου (σ. 11). Ὡς ἐκπρόσωπόν του, τρόπον τινά, διὰ τὰ ζητήματα τῆς Ἀνατολῆς εἶχε τὸν Πατριάρχην Ἀλεξανδρείας (σ. 12, 163). Ὑπεύθυνος τοῦ Μεγάλου Σχίσματος θεωρεῖται ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία, ὡς ἐκ τούτου καὶ τὸ Σχίσμα καλεῖται Ἑλληνικὸν (σ. 105, 105-110).

Ὁ μελετῶν τὴν παροῦσαν ἐργασίαν νομίζει ὅτι ὁ σ. αὐτῆς ἐσκεμμένως θέλει νὰ ἀγνοῇ ὠρισμένας πραγματικότητας ἀπὸ τὴν σύγχρονον ζωὴν τῶν Ὁρθοδόξων ἢ καὶ τῶν Ἀπεσχισμένων Ἐκκλησιῶν. Π.χ. διαρκῶς ἐπαναλαμβάνεται ὅτι ὁ Μοναχισμὸς ἐν τῇ Ἀνατολῇ εὐρίσκεται εἰς μεγίστην κατάπτωσιν (σ. 92-97 καὶ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐπὶ μέρους Ἐκκλησιῶν), χωρὶς ὁ σ. νὰ θέλῃ νὰ ἀντιληφθῇ τὸ πνεῦμα τοῦ Ὁρθοδόξου Μοναχισμοῦ καὶ τὴν ζωὴν καὶ δρᾶσιν, τὴν ὁποίαν ἐμφανίζει εἰς τὰς περισσοτέρας Ὁρθοδόξους Ἐκκλησίας. Συνεχῶς προκειμένου περὶ ἐκάστης Ἐκκλησίας λέγεται ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐν τῇ Ἀνατολῇ εἰς τὰς τάξεις τοῦ Κλήρου καὶ τῶν πιστῶν θρησκευτικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ (σ. 92, 100-103, 506-507 καὶ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐπὶ μέρους Ἐκκλησιῶν). Σήμερον ὀφείλομεν νὰ εἴπωμεν, ὅτι αὐτὴ καὶ μόνη ἡ διατήρησις τῆς Ὁρθοδοξίας εἰς χώρας ἐχθρικῶς διακειμένας πρὸς τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα θὰ πρέπη νὰ ἐκληφθῇ ὡς θαῦμα. Θὰ εἶναι δὲ γνωσταὶ ἀναμφιβόλως εἰς αὐτὸν αἱ παντοῖαι προσπάθειαι, αἵτινες ἔχουν ἀποδώσει ἤδη τοὺς καρπούς των, αἱ κατευθυνόμεναι ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, τῶν ὀργανώσεων, τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ἐκδόσεων εἰς τὰς ἐκτὸς τοῦ Παραπετάσματος Ὁρθοδόξους Ἐκκλησίας. Εὐτυχῶς ὅτι ἀναγνωρίζεται τοῦτο γινόμενον ἐν τινι μέτρῳ εἰς τὴν Ἑλλάδα (σ. 103). Ἡ παρ' ἡμῶν ἐκκλησιαστικὴ μόρφωσις θεωρεῖται ἑλλειπής, ἢ δὲ θεολογικὴ τοιαύτη τουτ' αὐτὸ ἀντορθόδοξος καὶ διατελοῦσα ὑπὸ τὴν Προτεσταντικὴν καὶ ὀρθολογιστικὴν ἐπίδρασιν. Ἡ εἰδικεῖσις τῶν Καθηγητῶν ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ καὶ ἡ ὑπαρξὶς λαϊκῶν στελεχῶν προσάγονται ὡς ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς γνώμης ταύτης Ὁ σ. οὐδὲν λέγει καὶ περὶ τῶν ἐν ταῖς ἡμετέραις Θεολογικαῖς Σχολαῖς Καθηγητῶν, τῶν συνεχισάντων τὰς ἑαυτῶν σπουδὰς εἰς Καθολικὰ Πανεπιστήμια. Εἴτε οὕτως εἴτε ἄλλως ἄς εἶναι βέβαιοι ὁ π. Janin, ὅτι ἡ Ὁρθόδοξος Θεολογία ἐνδιαφέρεται ἕξ Ἰσου διὰ τὰς διαφόρους κινήσεις καὶ τὰ ρεύματα ἐντὸς τοῦ Καθολικισμοῦ καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ καὶ ὅτι οἱ Ὁρθόδοξοι Θεολόγοι, παρὰ τὴν παρακολούθησιν μαθημάτων εἰς Σχολὰς Δυτικῶν, ἔχονται σταθερῶς τῶν Ὁρθοδόξων αὐτῶν φρονημάτων (σ. 90, 134, 507). Ἡ ὑπαρξὶς ἐγγάμου Κλήρου, ὅπουδῆποτε γίνεται μνεία αὐτοῦ, ἐκλαμβάνεται ὡς μειονέκτημα τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν Ὀυντικῶν. Διὰ τοῦτο καὶ καταβάλλονται προσπάθειαι πρὸς ἐξάλειψιν τούτου παρὰ τοῖς τελευταίοις. Θὰ εἶναι περιττὸν ἐνταῦθα νὰ παραθέσωμεν ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς κανονικότητος καὶ τῆς χρησιμότητος τοῦ ἐγγάμου Κλήρου καὶ τῶν ὄσων προσφέρει εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἐφ' ὅσον ὑπὸ πολλῶν Ὁρθοδόξων Κληρικῶν, Θεολόγων καὶ πιστῶν ἐκφράζεται ἡ εὐχὴ διὰ τὴν ἐπέκτασιν τοῦ γάμου καὶ εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν βαθμὸν (σ. 22, 89, 281, 283, 293). Προκειμένου περὶ τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας ξενίζεται ὁ Ὁρθόδοξος ἀναγνώστης συναντῶν ἐκφράσεις ὡς «...ἐξ ἀγνοίας εἴτε καὶ ἐξ ἀμελείας τὸ ἱερὸν Μυστήριον διαφυλάσσεται ἄνευ οὐδενὸς σεβασμοῦ, ἰδίως εἰς τὰς Ἐκκλησίας τῶν χωρίων» (σ. 30) καὶ περὶ τῆς ἀποστρο-

φῆς τῶν Ὁρθοδόξων, μεταλαμβανομένων ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἱεροῦ Ποτηρίου (σ. 38, 60, 101-102). Ὁ π. Janin ἐκ παραδρομῆς ἴσως δὲν ἐσημείωσεν, ὅτι ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ οἱ Διάκονοι κατὰ τὴν ἰ. Λειτουργίαν φέρουν τὰ ἐπιμάνικα (σ. 34). Σχετικῶς δὲ μὲ τὴν ἄφρασιν τῶν ἁμαρτιῶν λέγει, ὅτι καὶ ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ δίδονται τὰ συγχωροχάρτια, παρόμοια πρὸς τὰς παπικὰς ἀφρέσεις (σ. 87).

Ὁ σ., καθὼς συμβαίνει καὶ εἰς ἄλλας τοῦ ἐργασίας, δὲν ἀνέχεται περισσότερον παντὸς ἄλλου κέντρου τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον. Τὰ ὅσα ἐκθέτει περὶ αὐτοῦ ἐπιστεύοντο καὶ διεδίδοντο μέχρι καὶ πρὸ τριάκοντα ἢ πενήκοντα ἐτῶν. Εἰς τὸν παρόντα ὁμῶς αἰῶνα τῆς προόδου τῶν Βυζαντινῶν σπουδῶν, τῶν Οἰκουμενικῶν σχέσεων, τῆς ἀλληλοκατανοήσεως καὶ τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς ἀληθείας ἔχει εὐτυχῶς γίνει ἀντιληπτὸς ὁ ἱστορικὸς ρόλος, ὃν διεδραμάτισεν ἐντὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας διὰ μέσου τῶν αἰώνων καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπιτελῇ καὶ ἐν τῷ παρόντι ἡ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία. Εὐτυχῶς ὅτι καὶ Καθολικοὶ ἀκόμη συγγραφεῖς δεικνύουν μεγάλην κατανόησιν ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου. Ὁ π. Janin θεωρεῖται εἷς ἐκ τῶν πλέον γνωστῶν Βυζαντινολόγων τῆς ἐποχῆς μας. Πῶς ὁμῶς οὗτος δὲν δεικνύει τὸ ἀπαιτούμενον ἐπιστημονικὸν ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἀνάλογον ἐπιστημονικὴν ἐκτίμησιν εἰς τὸ ἀντικείμενον τῆς εἰδικότητός του; Μεταξὺ ἄλλων σταχυολογοῦμεν τὰ ἑξῆς: «Ἡ ἱστορία τοῦ Πατριαρχείου ΚΠόλεως ταυτίζεται πρὸς ὀλόκληρον τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχίσματος, διότι ἡ πρωτεύουσα παρέσυρε εἰς τὴν γραμμὴν τῆς μετ' ὀλίγον ὄλας τὰς Ἐπισκοπὰς τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας» (σ. 106). «Ἡ Ρώμη οὐδέποτε ἐδέχθη τὸν ΚΗ' Κανόνα τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (σ. 107). Τὸ Σχίσμα ἔνεκα τῶν αἰρέσεων, τοῦ τύφου τῶν Πατριαρχῶν καὶ τῆς καταπολεμήσεως τῆς ἀνεξίτητης ἐκείνης ὑπὸ τῶν Αὐτοκρατόρων ὑπῆρχεν ὡς μία ἐνδημικὴ νόσος καὶ πρὸ τοῦ 1054, διότι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 337-843 ἡ Βυζαντινὴ Ἐκκλησία εὐρέθη ἐντὸς τοῦ Σχίσματος πεντάκις ἐπὶ 232 ὀλόκληρα ἔτη. «Δὲν θὰ πρέπη νὰ δεχθῶμεν ὅτι διαρκῶς — οἱ Βυζαντινοὶ — ἤρνοῦντο τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ πρωτείου τῆς Ρώμης» (σ. 108). «Ὁ Φώτιος καὶ Μιχαὴλ ὁ Κηρουλάριος ὀνομάζονται οἱ ἀρχηγεῖται τοῦ Σχίσματος (σ. 109). Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, ἰδίως μετὰ τὴν Ἀλωσιν, ἐπενέβαιεν εἰς τὰς ἐκλογὰς τῶν Πατριαρχῶν Ἀντιοχείας, Ἱεροσολύμων καὶ Ἀλεξανδρείας, οἵτινες ἐγένοντο «ταπεινοὶ δοῦλοί του». Τὴν ἰδίαν πολιτικὴν τῆς καταπίεσεως ἐξήσκησε τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιῶν Ρουμανίας, Σερβίας, Βουλγαρίας, Μακεδονίας. Οἱ Φαναριῶται κατεδίωκον ὡσαύτως τοὺς Καθολικοὺς, Μελκίτας, Ἀρμενίους καὶ Λατίνους. Οἱ πρεσβευταὶ τῆς Γαλλίας εὐρίσκοντο εἰς διαρκῆ ἀγῶνα κατὰ τῶν Πατριαρχῶν, οἵτινες εἶχον βοηθοὺς τοὺς διπλωματικοὺς ἀντιπροσώπους Ἀγγλίας καὶ Ὀλλανδίας (σ. 111 καὶ εἰς τὴν μελέτην τῶν ἐπὶ μέρος Ἐκκλησιῶν). Ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰς συνεχεῖς ἀλλαξοπατριαρχείας, τὰς ὀφειλομένας εἰς πολλὰ καὶ ποικίλα

αἷτια, λέγει, «ἰδοὺ εἰς ποῖον βαθμὸν ἐξευτελισμοῦ ἔπεσεν ἡ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία, ἣτις εὗρισκεν ταπεινωτικὴν τὴν ὑποταγὴν εἰς τὸν Πάπαν» (σ. 112 113).

Διὰ τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τῆς Χάλκης θὰ ἠθέλομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι συνελήφθη ὡς ἰδέα καὶ ἰδρῦθη οὐχὶ ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου ΣΤ' τ' 1839, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Γερμανοῦ Δ' τὸ 1844 (σ. 119) καὶ ὅτι οἱ μαθηταὶ τῆς προσήρχοντο καὶ προσέρχονται καὶ ἐξ ἄλλων τμημάτων πλὴν τῆς Ἑλλάδος, Β. Ἀμερικῆς καὶ Αἰθιοπίας. Ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀληθείας καὶ τὰ ἔτη 1919 - 1923 ἐξεδόθη καὶ ὁ «Νέος Ποιμὴν», ἀπὸ δὲ τοῦ 1951 ἐκδίδεται τακτικῶς καὶ τὸ ἐβδομαδιαῖον φύλλον «Ἀπόστολος Ἀνδρέας». Κατὰ τὸν σ. «ἡ Ὁρθόδοξος Ἑλληνικὴ Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀμερικῆς Βορείου καὶ Νοτίου, ἣτις εἶναι αὐτόνομος, διοργανοῦται εἰς Ἐκκλησίαν Αὐτοκέφαλον» (σ. 76). Ἡ ἐν γένει κατάστασις τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς ταύτης οὐδόλως εἶναι ἱκανοποιητικὴ, προβάλλουσα μίαν εἰκόνα ἀπελιπιστικὴν! (σ. 262). Ἡ Ἀκαδημία τοῦ Ἁγίου Βασιλείου οὐχὶ ὀρθῶς ὀνομάζεται Ἀκαδημία Θεολογικὴ (σ. 261).

Εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων ὁ σ. εὔχεται ὅπως παύσῃ ἡ κατ' ἔτος τὴν Νύκτα τοῦ Μεγάλου Σαββάτου τελουμένη τελετὴ τοῦ Ἱ. Φωτός, ἣτις ἀποκαλεῖται «χυδαῖος δόλος» (σ. 160, ὑποσ. 1). Εἰς τὰ ἀξιόλογα περιοδικὰ τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» καὶ «Πάνταινος» δὲν ἀνευρίσκει τὴν ἀπαιτουμένην ἐπιστημονικὴν σοβαρότητα (σ. 169).

Προκειμένου περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαφῶν ὁ σ. ἀνομολογεῖ ὅτι τόσον κατ' ἰδίαν ὅσον καὶ ἐπισήμως αἱ σχέσεις τῶν Ὁρθοδόξων πρὸς τοὺς Καθολικοὺς εἶναι ψυχραὶ. Ἐνῶ τὸ ἀντίθετον λέγει ὅτι συμβαίνει μεταξύ Ὁρθοδόξων καὶ Προτεσταντῶν. Πολλάκις ἐμβλέπει καὶ Προτεσταντικὰς ἐπιδράσεις ἐπὶ τῶν Ὁρθοδόξων. Ἐκφράζεται μᾶλλον ἐσφαλμένως ἐπὶ τοῦ λίαν λεπτοῦ ζητήματος τοῦ ὑπὸ τῶν Προτεσταντῶν γενομένου προσηλυτισμοῦ ὅτι «οἱ Ὁρθόδοξοι δείκνυνται ἰδιαίτερος ἀνεκτικοὶ εἰς τὸν προτεσταντικὸν προσηλυτισμὸν» (σ. 81, 79-81). Ὁ Οἰκουμενισμὸς, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει τὰς προσπαθείας πρὸς ἀλληλοκατανόησιν καὶ σύναψιν φιλίας μεταξύ τῶν Χριστιανικῶν Ὁμολογιῶν, ἀποτελεῖ τὴν πλέον λεπτὴν καὶ δύσκολον μέθοδον ἐπιστροφῆς τῶν ἑτεροδόξων εἰς τὴν Ρωμαιοκαθολικισμὸν. Ἡ μέθοδος αὕτη ἀπαιτεῖ παρὰ τῶν Καθολικῶν πολλὴν τὴν σοφίαν καὶ σύνεσιν. Ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία καλῶς ποιεῖ ἀπέχουσα τῶν Οἰκουμενικῶν συναθροίσεων, διότι ἐὰν συμμετείχε θὰ ἐφαίνετο ὅτι δὲν ἦτο βεβαία διὰ τὰς ἀπόψεις αὐτῆς (σ. 515).

Εἰς τὸ τελευταῖον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου, τὸ ἐπιγραφόμενον «Ἡ Ἐνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν» (σ. 504—520), ὁ ἀναγνώστης βλέπει τὴν δικαίωσιν, τὰς μεθόδους καὶ τὴν στρατηγικὴν τοῦ ὑπὸ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας μεταξὺ ἡμῶν τελουμένου προσηλυτισμοῦ. Τὰ ἀποτελέσματα τοῦ Σχίσματος καὶ

τῆς Αἰρέσεως εἰς τὰς Ἐκκλησίας ἡμῶν εἶναι ὀλέθρια καὶ οἰκρά. Ἐλλειψις ἐνόητος μεταξὺ τῶν Ὁρθοδόξων, ἀγνοία, πτωχεία, ἔλλειψις ζήλου, πνευματικῆς ζωῆς, δεισιδαιμονία κ.τ.λ. συνιστοῦν τὴν ζωὴν τῶν Ἀνατολικῶν (σ. 504—507). Ἡ Ρώμη στρέφεται πλήρως ἀγάπης πρὸς ὅλας τὰς Ἐκκλησίας καὶ τὰς ἐναγκαλιζέται ὅπως ἔχουν (σ. 505, 507 - 508). Εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦ δυνατοῦ τῆς ἐνώσεως τῶν Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν σήμερον μετὰ τῆς Ρώμης ὁ σ. ἀπαντᾷ ἀρνητικῶς. Τοῦτο ὡς ἔργον τῆς Θείας Χάριτος μόνον δύναται νὰ ἐπιτευχθῆ. Ἡ προσπάθεια τῶν Καθολικῶν πρέπει νὰ στραφῆ πρὸς τὸν ἀτομικὸν προσηλυτισμὸν (σ. 508 - 509). Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα ὑπάρχουν ἐμπόδια δύο κατηγοριῶν : α) γενικά, περιλαμβάνοντα τὸ κατὰ τοῦ Καθολικισμοῦ μῖσος, τὰς θεολογικὰς διαφορὰς καὶ τὸ ζήτημα τῆς ἐθνικότητος καὶ β) εἰδικά, ἀναφερόμενα εἰς τοὺς νόμους κρατῶν τινῶν καὶ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν τῶν εἰσερχομένων εἰς τὸν Ρωμαιοκαθολικισμὸν (σ. 509 - 512). Τρεῖς εἶναι αἱ μέθοδοι διὰ τὸν προσηλυτισμὸν τῶν Ἀνατολικῶν : α) ὁ ἐκλατινισμὸς, β) αἱ Οὐνιτικαὶ Ἐκκλησίαι καὶ γ) ἡ ἀτομικὴ ἐπιστροφή! Ἡ δευτέρα κρίνεται ὡς ἡ καλύτερα πασῶν καὶ ἡ πλέον πρακτικὴ (σ. 513). Ὁ σ. εὔχεται ὅπως ἀντὶ τοῦ ὄρου Οὐνιτικαὶ Ἐκκλησίαι τῆς Ἀνατολῆς εὐρεθῆ ἄλλη τις ὀνομασία (σ. 516, ὑποσ. 1). Ἴσως διὰ τὸ κακόηχον αὐτῆς! Αἱ Οὐνιτικαὶ Ἐκκλησίαι θεωροῦνται ὡς ἀναγκαῖον καλὸν διὰ τὴν Ἀνατολήν, διότι δίδεται εἰς καλὸς Κλήρος (σ. 516) διὰ τῶν Σεμιναρίων καὶ τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν εἰς τοὺς Ἀνατολικούς, καὶ πλουσιοπαρόχως παρέχονται τὰ ἀγαθὰ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας διὰ μέσου τῶν σχολείων, ὀρφανοτροφείων, νοσοκομείων, ἰατρείων κ. ἄ. Τὸ ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον ἄλλωστε τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας διὰ τοὺς Ἀνατολικούς ἔχει καταδειχθῆ διὰ τῆς ἰδρύσεως τὸ 1918 ὑπὸ τοῦ Πάπα Βενεδίκτου ΙΕ' τῆς Ἐπιτροπῆς «ὑπὲρ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας», ἣτις διατελεῖ πάντοτε ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ἐκάστοτε Ἀρχιερέως.

Ἡ Ὁρθόδοξος ἀναγνώστης ὠφελεῖται ἀναμφιβόλως ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ βιβλίου τούτου, ὅπερ σχεδὸν οὐδὲν κενὸν καταλείπει ἐκ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἱστορίας τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ζητεῖ ὅμως περισσοτέραν κατανόησιν, οὐχὶ ἐντὸς τῶν στενῶν ὁρίων τοῦ Οὐνιτισμοῦ μόνον, ἀλλὰ ἀντλοῦσαν ἀπὸ τὴν πλουσίαν καὶ ἄνευ περιορισμῶν εὐαγγελικὴν ἀγάπην.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ

Ἀναστασίου Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ ἐυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μσογριακῆς λεκάνης. Μελέτη περὶ τῆς γενέσεως, τῆς καταγωγῆς, τῆς ἀρχιεπισκοπικῆς μορφῆς καὶ τῆς διακοσμήσεως τῶν χριστιανικῶν οἰκῶν λατρείας ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων μέχρις Ἰουστινιανοῦ, τόμος πρῶτος, Ἀθήναι 1952, σελ. α' - δ' + 1-234, τόμος δευτέρος, Ἀθήναι 1954, σελ. 235 - 606 + α' - κη' (πλῆρες περιεχομένων καὶ τῶν εἰκόνων τῶν δύο τόμων), Ἐδρεσηήριον τοῦ Α' καὶ τοῦ Β' τόμου, Ἀθήναι 1956, σελ. 1 - 136. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἀριθ. 35.

Μόλις κατ' αὐτάς, διὰ τῆς ἐκδόσεως ἀναλυτικοῦ εὐρετηρίου ὀνομάτων

καὶ πραγμάτων εἰς χωριστὸν τεῦχος, συνεπληρώθη ἡ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1952 ἀρξαμένη δημοσίευσις τοῦ ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον ὀγκώδους ἔργου τοῦ καθηγητοῦ Α. Ὀρλάνδου περὶ τῆς ξυλοστέγου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Οἱ παρόντες δύο τόμοι, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ δεύτερος συνεκτελεῖ τὴν σελίδωσιν τοῦ πρώτου, ἀποτελοῦν τοῦ ὅλου ἔργου τὸ πρῶτον μέρος, ἀφιερωμένον εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ τὸν γλυπτικὸν διάκοσμον τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν. Αἱ ἀνασκευαφαὶ ἔχουν ἤδη δώσει καὶ δίδουν πανταχοῦ ἀφθονον νέον ὕλικόν, πρὸς ἐξήγησίν του ἀντλοῦνται ἐκ τῶν πηγῶν καὶ βασανίζονται πληροφορίαι, συζητοῦνται δὲ μ' ἐνδιαφέρον τὰ πολλαπλᾶ προβλήματα περὶ τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς διαμορφώσεως τῶν χριστιανικῶν οἴκων λατρείας τῶν ἕξ πρώτων αἰώνων, οὕτως, ὥστε νὰ ἔχη ἀποβῆ ἀπαραίτητος μία ὀλοκληρωμένη σύνθεσις ἐπὶ ὅλων τούτων. Μέχρι τοῦδε ὑπῆρχον ἡ προδρομικὴ — ἀπὸ εἰκοσιπενταετίας περίπου — ἐργασία τοῦ καθηγητοῦ Γ. Σωτηρίου περὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς Ἑλλάδος (Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1929, 161 - 248) καὶ τὰ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μνημείων καὶ συγκεντρώσεως ὕλικου ἐκ τῶν πηγῶν πυκνὰ — ἅς τὰ εἶπω — σχόλια τοῦ καθηγητοῦ P. L e m e r l e, Philippes et la Macédoine orientale, Paris 1945, 284 - 513. Διὰ τοῦ παρόντος ἔργου τοῦ κ. Ὀρλάνδου παρέχεται τῶρα συγκεντρωμένον ὀλόκληρον σχεδὸν τὸ μέχρι τοῦδε ὕλικόν εἰς μίαν διεξοδικὴν σύνθεσιν μὲ περίπου πεντακόσια πενήκοντα σχέδια καὶ φωτογραφίας καὶ ἀφθόνους πληροφορίας ἐκ τῶν πηγῶν, δὲν ἀποτελεῖ δὲ ὑπερβολὴν, ἂν εἰπωμεν, ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο ἐπέχει τὴν θέσιν καὶ corpus τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, ἀπὸ πολλοῦ ἀπαραιτήτου, καὶ ἀκόμη ὅτι εἶναι καὶ ἐπιτομὴ (compendium) τῶν γενικῶς περὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ γλυπτικὴν διακόσμησιν τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν γνώσεών μας. Ἄλλ' ἐπὶ πλέον προσφέρεται καὶ νέον ὕλικόν καὶ συζητοῦνται βασικά προβλήματα.

Κατωτέρω παρέχω σύντομον ἀνάλυσιν τῶν περιεχομένων τῶν προκειμένων δύο τόμων: Εἰς τὸ 1ον κεφάλαιον (σ. 7 - 25) ἐξετάζονται εἰσαγωγικῶς τὰ περὶ τῶν χώρων τῆς πρωτοχριστιανικῆς λατρείας. Τὸ 2ον κεφάλαιον (σ. 26 - 58) εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὰς ἐκ τῶν πηγῶν γνωστὰς καὶ τὰς δι' ἀνασκευῶν ἐλθούσας εἰς φῶς βασιλικὰς τοῦ 4ου αἰ. κατὰ γεωγραφικὰς περιοχὰς (Παλαιστίνη, Μ. Ἀσία, Ἑλλάς, Ἀφρική, Ἰταλία). Εἰς τὸ 3ον κεφ. (σ. 59 - 228) γίνεται διεξοδικὸς λόγος περὶ τῶν βασιλικῶν τοῦ 5ου καὶ τοῦ 6ου αἰώνος. Ἐν ἀρχῇ ἐξετάζονται αἱ θεωρίαι περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ σχεδίου τοῦ χριστιανικοῦ οἴκου λατρείας, παρατίθενται αἱ ἐκ τῶν πηγῶν πληροφορίαι περὶ τῆς ἰδρύσεως, τοῦ σχεδίου καὶ τῆς θεμελιώσεως τῶν παλαιῶν χριστιανικῶν ναῶν καὶ καταχωρίζονται παρατηρήσεις περὶ τοῦ προσανατολισμοῦ τῶν βασιλικῶν (σ. 60 - 89). Ἡ ἐξέτασις τῶν βασιλικῶν τοῦ 5ου - 6ου αἰ. γίνεται διὰ τῆς ἀναλύσεως τῶν μερῶν τῶν κατὰ τὴν σειρὰν τῆς ἐκ τῶν ἕξω προσπελάσεως (ἐκ τοῦ περιβόλου καὶ τοῦ αἵθρου μέχρι τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν παστοφοριῶν). Εἰς τὸ 4ον κεφ. (σ. 229 - 234)

γίνεται σύντομος λόγος περὶ τῶν πλακοσκεπῶν καὶ τῶν θολοσκεπῶν βασιλικῶν τῆς Ἀνατολῆς. Εἰς τὸ 5ον κεφ. (τ. 235 - 261) ἀναλύεται ἡ κατασκευὴ τῶν τοίχων, τῶν τόξων καὶ τῶν θόλων καὶ γίνεται λόγος περὶ τῶν πλίνθων ὡς ὕλικού δομῆς τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν καὶ περὶ τῶν μαρμαρίνων ἐπενδύσεων τῶν τοίχων καὶ τῶν στρώσεων τῶν δαπέδων τῶν βασιλικῶν. Εἰς τὸ 6ον κεφ. (σ. 262 - 385) ἐξετάζονται τὰ φέροντα συστήματα (στυλοβάται, κίονες, πεσσοί, παραστάδες), οἱ τρόποι συνθέσεώς των καὶ τὰ μαρμάρινα μέλη των (βάσεις, κιονόκρανα — τύποι τῶν κιονοκράνων — ἐπιθήματα). Εἰς τὸ 7ον κεφ. (σ. 386 - 398) ἐξετάζονται ἡ στέγη καὶ ἡ ὄροφή, εἰς τὸ 8ον (σ. 399 - 422) αἱ θύραι καὶ τὰ παράθυρα, ἀκολουθῶς δ' ὁ σ. ἔρχεται εἰς τὰς ἐντὸς τοῦ ναοῦ κατασκευάς. Εἰς ἓν μικρὸν, τὸ 9ον κεφάλαιον (σ. 435 - 437) πραγματεύεται περὶ τῶν κτιστῶν βάθρων πρὸς κάθισμα τῶν λαϊκῶν καὶ εἰς τὸ ἐπόμενον 10ον κεφ. (σ. 438 - 563) πραγματεύεται περὶ τῆς ἁγίας τραπέζης μετὰ τῶν συναφῶν πρὸς αὐτὴν κατασκευῶν (θέσις καὶ μορφή τῆς ἁγίας τραπέζης, κρύπτη — confessio — ἐγκαίνιον, καλύμματα τῆς ἁγίας τραπέζης, θάλασσα, κιβώριον), περὶ τῶν τραπεζῶν μαρτύρων ἢ ἀγαπῶν (σ. 490 - 486) καὶ τῶν τραπεζῶν προθέσεως (σ. 489 - 509), τοῦ φράγματος τοῦ προσβυτερίου — τοῦ τέμπλου — μετὰ τὰ διάφορα μέλη του (θωράκια κ.λ.π.) (σ. 509 - 535), περὶ τῆς συλέας (σ. 535 - 538) καὶ περὶ τοῦ ἄμβωνος (σ. 538 - 566). Εἰς τὸ 11ον κεφ. (σ. 567 - 586) ὁ σ. ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἔξωτερικῆς διαμορφώσεως τῶν βασιλικῶν κατὰ γεωγραφικὰς δριάδας (Ἑλλάδος, Ἰταλίας, Συρίας καὶ Μεσοποταμίας, Βορείου Ἀφρικῆς) καὶ τέλος εἰς τὸ 12ον κεφ. (σ. 587 - 598) ἐκφέρει οὗτος αἰσθητικὰς παρατηρήσεις εἰς τὰς ξυλοστέγους παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς. Τοῦ κειμένου ἔπονται σελίδες τινὲς μετὰ προσθήκας καὶ διορθώσεις (σ. 234 καὶ 599 - 606. Βλ. καὶ τὰ παρατυπώματα εἰς τὸ Εὐρετήριον σ. 135 - 136).

Τόσον πλούσιον εἰς περιεχόμενα, τὸ περὶ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἔργον τοῦ κ. Ὁρλάνδου, εἶναι ἐν τούτοις ἀνετον καὶ ἀπλοῦν εἰς τὴν ἔκθεσιν καὶ κάποτε εἰς ὕψος παλμῶδες (π. χ. τὰ περὶ κιονοκράνων σ. 279 κ.έ.), θὰ χρησιμεύη δὲ ὡς βοήθημα, ὁδηγὸς καὶ «ταμεῖον» ἀφθόνου ὕλικού εἰς οἰονδήποτε θὰ ἔχη τὴν πρόθεσιν ν' ἀσχοληθῆ μετὰ θέματα περὶ τοῦ οἴκου τῆς παλαιοχριστιανικῆς λατρείας καὶ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

Κατὰ τὴν πραγμάτευσιν τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων του ὁ σ. προβαίνει εἰς πλείστας ἀρχιτεκτονικὰς παρατηρήσεις καὶ ἐπεξηγήσεις διὰ τῶν πολυαριθμῶν σχεδίων του, ἄλλοτε δίδει σαφεῖς λύσεις, ὡς π. χ. εἰς τὴν κατάταξιν τῶν μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῶν (σ. 169 κ.έ.), ἂν καὶ εἶ: τινὰς περιπτώσεις δὲν φαίνεται νὰ ἔχη καταλήξει εἰς ὀριστικὰ συμπεράσματα (Βασιλικὴ τῆς Ἀπολλωνίας σ. 183, 215, 234 καὶ 602, βασιλικὴ τοῦ Ἰλισοῦ σ. 183 καὶ 215), ἀναγνωρίζων καὶ ὁ ἴδιος τὰς δυσκολίας (σ. 170). Ἄξιός ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ὁ ἐν σ. 202 πίναξ, περιέχων τὰς ἀριθμητικὰς τιμὰς τῶν ἀναλογιῶν τοῦ κυριῶς ναοῦ. Ἀλλὰ θὰ ἦτο πολὺ χρήσιμον νὰ εἶχομεν καὶ

ἓνα πίνακα, ὅπου θὰ κατεχωρίζοντο αἱ διαστάσεις μήκους καὶ πλάτους τῶν κυριωτέρων ἐκ τῶν βασιλικῶν, διὰ νὰ γνωρίζωμεν ἀκριβέστερον τὰ ἀριθμητικὰ ὄρια, ἐντὸς τῶν ὁποίων τὰ οἰκοδομήματα ταῦτα ἀναπτύσσονται καὶ νὰ ἐννοήσωμεν καλύτερον τὴν ποιότητα τῶν χώρων των. Καὶ εἶναι κρῖμα τὸ ὅτι ἀπὸ μίαν κοπιωδεστάτην συναγωγὴν ὑλικοῦ, ὡς ἡ προκειμένη, διέφυγε τὰ αἴτημα τοῦτο.

Κατωτέρω παραθέτω παρατηρήσεις τινὰς καὶ βιβλιογραφικὰς συμπληρώσεις, ἀναφερομένας κυρίως εἰς μελέτας, ἐλθούσας εἰς φῶς μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ ἔργου τοῦ κ. Ὁρλάνδου.

—Εἰς τὰ περὶ τῶν ὀνομάτων τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ καὶ ἰδίως τῆς βασιλικῆς (σ. 7-8, 12 καὶ 160) πρὸβλ. Δ. Πάλλα, Ἀρχαιολογικά - λειτουργικά, Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Κ', 1950, 265-268 καὶ A. M. Schneider, Der altchristliche Bischofs- und Gemeinde - Kirche und ihre Benennung, Nachr. Akad. Wiss. Gött., Phil. - hist. Kl. 1952, ἀριθ. 7, σ. 153 κέ. (περὶ τῆς βασιλικῆς σ. 160-161). Νὰ προστεθῇ τὸ ὄνομα «αὐλὴ» (aula) συνώνυμον τοῦ palatium (S. L a n g, A few suggestions towards a new solution of the origin of the early Christian Basilica, Riv. Arch. Crist. XXX, 1954, 191 κέ.

—Περὶ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀκυληίας (σ. 22 κέ. εἰκ. 10) ἔχομεν τώρα τὴν μελέτην τοῦ Mario Mirabella Roberti, Considerazioni sulle aule teodoriane di Aquileia, Studi Aquileiesi offerti a Giovanni Brusin, Aquileia, 1953, 209 κέ. ἰδίως 239 κέ., ὅστις ἐπὶ τῇ βίβσει νεωτέρων παρατηρήσεων θεωρεῖ τὰς δύο παραλλήλους ὑποτυλοὺς αἰθούσας τῆς πρωτοχριστιανικῆς ταύτης ἐκκλησίας, δηλαδὴ καὶ τὴν πρὸς Β μικροτέραν καὶ τὴν πρὸς Ν μεγαλύτεραν—τὴν θεοδοριανὴν—βασιλικήν, ὡς δύο πτέρυγας τοῦ αὐτοῦ οἰκοδομήματος, ἐγεγ' ἰείσας συγχρόνως, διὰ νὰ χρησιμεύσουν ἡ πρώτη ὡς κατηχουμενεῖον καὶ ἡ δευτέρα ὡς αἶθουσα τελέσεως τῆς θείας εὐχαριστίας. Διὰ τῆς παρατηρήσεως ταύτης τοῦ Roberti, ἀν δὲ εἶναι λανθασμένη, ἀποκαλύπτεται ἡ ὑπαρξίς ἑνὸς πρωίμου κανόνος ἀρχιτεκτονικῆς τῶν πρωτοχριστιανικῶν ἐκκλησιῶν—ἐννοεῖται τῶν κτιζομένων—ἐξ ἀρχῆς ὡς οἰκῶν λατρείας¹.

—Ὡς πρὸς τὴν ἀποκατάστασιν τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς Παλαιστίνης, τῶν γνωστῶν ἐκ τῶν πηγῶν — βασιλικαὶ: Τύρου καὶ Γολγοθᾶ (σελ. 30-34 καὶ 40-41 εἰκ. 11, 12 καὶ ἐ σ. 606) —, σημειῶνω τὴν μελέτην Δ. Πάλλα, Αἱ παρ' Εὐσεβίῳ ἐξέδραι τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Παλαιστίνης, Θεολογία ΚΕ', 1954, 470-483.

1. O. G. U. S. Corbett, A Note on the Arrangement of the Early Christian Buildings at Aquileia, Riv. Arch. Crist. XXXII, 1956, 99-106, σημεῖος ἐπὶ τῶν συμπερασμάτων τοῦ Roberti, ὑπεστήριξεν ὅτι ἡ βορρεια βασιλικὴ ἐκτίσθη ὡς ἀντιθάλαμος τῆς διαμέσου αἰθούσης, ἣτις ἐχρησίμευεν ὡς βαπτιστήριον. Ὁ τελευταίως ἐκδοθεὶς τόμος G. Brusin - P. Zovatto, Aquileia (1957) δὲν ἤλθεν ἀκόμη εἰς τὰς Ἀθήνας.

— Ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς (σ. 60 κ. ἑ.) — πρόκειται κυρίως περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐνότητος τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ μὲ τὴν κόγχην, ἐνδεχομένως δὲ καὶ τὸ θριαμβευτικὸν τόξον, μὲ τὴν πρὸ τῆς κόγχης ἀγίαν τράπεζαν καὶ τὸ ὑπεράνω αὐτῆς κιβώριον, τοῦ χώρου τούτου ἐννοουμένου ὡς συμπληρωματικοῦ στοιχείου τοῦ χώρου τῆς ὀρθογωνίου ὑποστυλοῦ αἰθούσης — ὁ σ., ἂν καὶ μὲ κάποιον δισταγμὸν, ἀποκλίνει πρὸς τὰς θεωρίας τοῦ E. Duggve καὶ τοῦ A. Grabar περὶ ἐπιδράσεως τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν νεκρικῶν μνημῶν ἐπὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας τῆς ἐκκλησίας (σ. 76, 78). Ἄλλ' ὡς πρὸς τὴν ἐπανειλημμένως ὑπὸ τοῦ Duggve διατυπωθεῖσαν θεωρίαν περὶ ὑπάρξεως ἀρχικοῦ τύπου χριστιανικῆς ὑπαίθρου βασιλικῆς (*basilica discoperta*), προελθούσης ἐξ ἀναλόγων προχριστιανικῶν ἡρώων (Ἡρώων Καλυδῶνος), σημειῶνῶ ὅτι ἤδη ἀμφισβητεῖται σοβαρῶς ἡ ὑπαρξὶς τοιοῦτου τύπου βασιλικῆς· ἡ *basilica discoperta* θεωρεῖται γέννημα παρανοήσεων καὶ παρερληθειῶν τοῦ Duggve (*Roksanda Maria Milenovic, Zum Problem der «Basilica discoperta», Jahresh. österr. arch. Inst., XLI, 1954, Beibl. 128 κ. ἑ. Βλ. καὶ τὰς πιρτηρήσεις τοῦ Armin von Gerkan, Die Profane und kirchliche Basilika, Röm. Quartalschr. 48, 1953, 139 κ. ἑ.*). Οὔτε τοῦ Grabar δύναται νὰ γίνῃ δεκτὴ ἡ θεωρία, διότι, ἡ εἰσβολὴ τῆς χριστιανικῆς νεκρικῆς λατρείας ἐντὸς τῆς εὐχαριστιακῆς εἶναι σχετικῶς ὀψιμος, ὡς ὁ ἴδιος ἀναπτύσσει (*A. Grabar, Martyrium, Paris 1946, I, κεφ. IV, σ. 314 κ. ἑ.*). Καθὼς παρετήρησε δὲ καὶ ὁ v. Gerkan, ἐν ἀν. 140 - 141, οἱ τόποι εὐχαριστιακῆς λατρείας χρονικῶς προηγούνται τῶν τόπων νεκρικῆς χριστιανικῆς λατρείας, ἡ ὁποία ἀπὸ τοῦ 3ου αἰ. συνεδυάσθη μὲν πρὸς εἰδικὴν λειτουργίαν ὑπὲρ τοῦ νεκροῦ, ἀλλὰ δὲν εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ ἰδιωτικὴ νεκρικὴ λατρεία ἐπηρέασε τὴν κοινοτικὴν εὐχαριστιακὴν λατρείαν. Ἄλλ' οὔτε καὶ ἐκ τῶν παραδειγμάτων ἑξωχριστιανικῶν ἱερῶν εἰς μορφήν ὑποστυλοῦ αἰθούσης μὲ κόγχην εἶναι, ὡς νομίζω, εὖ ὅλον νὰ ἐξηγηθῇ ἡ καταγωγὴ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (βλ. τὰ παραδείγματα ἐν Ὁρλ. σ. 67 κ. ἑ.), ὅσονδήποτε ἐλκυστικὴ καὶ ἂν παρουσιάζεται τοιαύτη τις ἀναγωγή· δὲν εἶναι δ' εὐκόλος διὰ πολλοὺς ἄλλους ὄχι τοῦ παρόντος λόγου, ἀλλὰ καὶ διότι τὸ καταπληκτικὸν παράδειγμα τῆς βασιλικῆς τοῦ Μακτάρ (Τύνις) (σ. 70 κ. ἑ. εἰκ. 43), ἐντὸς τῆς ὁποίας ἡ χριστιανικὴ λατρεία διεδέχθη παλαιότεραν μυστηριακὴν καὶ ἀκολούθως νεκρικὴν λατρείαν, ἀποτε'εἰ περιπτώσιν ἄνευ ἰδιαιτέρως σημασίας ἢ, μᾶλλον, τύσης σημασίας, ὄσης καὶ ἡ μετατροπὴ ἄλλων ἀρχαίων ἱερῶν εἰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας. Τὸ πρόβλημα περὶ τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς διαμορφώσεως τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς εἶναι βέβαια πολυσύνθετον καὶ δύσκολον. Αἱ ἐξωτερικὰ μόνον ὁμοιοτητές της πρὸς ἄλλα οἰκοδομήματα δὲν ἀρκοῦν πρὸς ἐξήγησίν της, ὡς ἀναγνωρίζει τοῦτο καὶ ὁ κ. Ὁρλ. (σ. 70), οὔτε δὲ εἶναι δυνατὸν ἡ χριστιανικὴ βασιλικὴ ν' ἀναχθῇ εἰς ἐν ὄρισμένον ἑλληνικὸν ἢ ρωμαϊκὸν τύπον κτηρίου,

ὡς πάλιν ὁ ἴδιος σαφῶς σημειώνει (σ. 163). Αἱ ἰδιορρυθμίαι τῆς κατὰ τόπους προϋπαρχούσης παρ ιδόσεως ἀποτελοῦν βέβαια συντελεστάς τῆς διαμορφώσεως τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (σ. 163)· ἀλλὰ διὰ τὴν μὴ καταλήξωμεν εἰς ἐκλεκτικὴν θεωρίαν, περὶ τοῦ «μυστηριώδους» καταγωγῆς (σ. 77) τύπου τούτου οἴκο ὁμήματος, καλὸν εἶναι τὸ ἔχωμεν πάντοτε ὑπ' ὄψει διὰ τῆς πρωτοχριστιανικῆς λατρείας ὁ οὐσιωδέστερος κλάδος ἦτο ὁ εὐχαριστικὸς καὶ ὅτι ἐξήγησιν τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς διαμορφώσεως τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς πρέπει τὸ εὐζῶμεν ἐκ τῶν ἔσω, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ περιεχομένου τῆς λειτουργίας καὶ τῆς βαθμιαίας ἐξελιξέως τῆς, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν δὲ πάντοτε τοῦ ἀξιώματος τῆς πολλαπλότητος τῶν μορφῶν τῆς πρωτοχριστιανικῆς καὶ παλαιοχριστιανικῆς εὐχαριστικῆς λατρείας. Αἱ ἐπὶ μέρους μορφαί—π.χ. τὸ θριαμβευτικὸν τόξον εἴτε ἀπλοῦν εἴτε εἰς τύπον τετραπύλου με ὄλας τὰς περαιτέρω συνεπείας (τροῦλλος), ὠρισμέναι μορφαί τῆς ἀγίας τραπέζης καὶ ἐξαρτημάτων τῆς (θάλασσα, κιβώριον) κ. ἄ.—εὐκόλως ἠδύναντο τὸ ληφθῆναι ἐκ τοῦ θησαυροῦ τῆς ἐξωχριστιανικῆς λατρευτικῆς παραδόσεως, πλουτιζομένων τῶν χριστιανικῶν ἱερῶν, ἀπὸ τοῦ θριάμβου τῆς ἐκκλησίας, διὰ πάσης χρησίμου ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς καὶ χρησίμου διὰ τὴν λατρείαν ἀρχιτεκτονικῆς κατασκευῆς, συμφώνως πρὸς τὸν ρυθμὸν τοῦ πλουτισμοῦ τῶν μορφῶν τῆς λατρείας¹.

—Ἡ ἀντιστοιχία μεταξὺ τῆς λειτουργικῆς πράξεως καὶ τῆς διατάξεως τῶν μερῶν τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖ ἓν αἶτημα, διὰ τοῦ ὁποῦ βοηθούμεθα μὲν εἰς τὴν ἐξήγησιν τῆς διαμορφώσεως τῶν λειτουργικῶν χώρων τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, προϋποθέτει ὅμως τοῦτο προαπόκτησιν σαφοῦς εἰκόνας περὶ τῆς ἱστορίας τῶν μορφῶν τῆς λειτουργίας, τῶν ἐντὸς δηλαδὴ τοῦ χώρου τῆς λειτουργίας τελουμένων ἱερῶν πράξεων καὶ τελετουργικῶν χειρισμῶν· παραλλήλως δὲ ἡ γνῶσις τῆς ἱστορίας τῆς διαμορφώσεως τῶν λειτουργικῶν χώρων τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς βοηθεῖ καὶ εἰς τὴν ἀπόκτησιν σαφοῦς εἰκόνας περὶ τῶν ἐκάστοτε λειτουργικῶν μορφῶν. Ἐντεῦθεν δὲ καὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων, ἰδίως τῶν ἐρχομένων εἰς φῶς δι' ἀνασκαφῶν καὶ μάλιστα ἐξ ἐπιχώσεων ἀδιαταράκτων, ἡ μεγάλη

1. O J. Ward Perkins, *Constantine and the Christian Basilica*, Papers Br. Sch. at Rome, XXII, 1954, 68 κέ. ἔρριψε τὴν ἰδέαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς «κοινῆς». Ὅτι δηλαδὴ εἶχε δημιουργηθῆ καὶ εἶχε διαδοθῆ ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν μία πλοσία εἰς ποικιλίας «κοινῆς» ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ὅτι ἐκ τῆς «κοινῆς» ἐκείνης κατάγεται ἡ χριστιανικὴ βασιλική, μετὰ πηγὰς ἐμπνεύσεως τὴν παλατιανὴν ἀρχιτεκτονικὴν τὸσον τῶν αἰθουσῶν ἀκροάσεων ὅσον καὶ τῶν ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορίαν κατεσπαρμένων ἀστικῶν βασιλικῶν, συμφώνως πρὸς τὰς ἐκασταχοῦ συνθήκας. O L. a n g, *Riv. Arch. Crist.* XXX, 1954, 189 κέ., δεχόμενος ὁμοίως ὅτι ἡ χριστιανικὴ βασιλικὴ κατάγεται ἐκ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ὀψίμων ρωμαϊκῶν χρόνων (παλάτια), ὑποστηρίζει ὅτι αὕτη ἐξ ἀρχῆς διακρίνεται ἀπὸ τῶν κοσμικῶν κτηρίων.

σημασία διὰ τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τῆς λατρείας¹. Ἄλλ' ἡ ἀντιτυπικὴ αὕτη σχέσις μεταξὺ τῆς λειτουργίας καὶ τοῦ χώρου της, ὡς τρόπον τινα ἀμοιβαίου τύπου καὶ ἀντιτύπου — μὲ τὸ νόημα ὅτι ὁ ἐκάστοτε ἀρμόδιος χώρος ἐδημιουργήθη διὰ τὰ ἀνταποκριθῆναι πρὸς μίαν ἀντίστοιχὸν του μορφήν διαδραματιζομένην ἐν χρόνῳ καὶ ὅτι ἡ ἐν χρόνῳ διαδραματιζομένη μορφή προσαρμόζεται πρὸς τὸν προσφυέστερον δι' αὐτὴν ὑπάρχοντα χώρον —, ἡ μεταξὺ, λοιπόν, τῆς λειτουργίας καὶ τοῦ χώρου της ἀντιτυπικὴ σχέσις δὲν ἔχει ἀκόμη μελετηθῆναι ἐπαρκῶς καὶ εἰς ὅλον τὸ πλάτος της. Ὁ κ. Ὁρλάνδος, παρέχων ἐν διάγραμμα τῆς λειτουργίας, δέχεται τρεῖς διαδοχικὰς καταθέσεις προσφορῶν εἰς τρεῖς ἀντιστοιχοὺς θέσεις: τὴν πρώτην ὑπὸ τῶν πιστῶν εἰς τὸ ἄλλοτε παρὰ τὸν νάρθηκα ὑπάρχον διακονικόν, τὴν δευτέραν ἐκ τοῦ διακονικοῦ εἰς τὰς ἀριστερὰ τοῦ βήματος — ὡς ὑποτίθεται — ὑπαρχούσας τραπέζας προθέσεως ἢ εἰς τὰ παστοφόρια καὶ τὴν τρίτην ἐκ τῶν τραπεζῶν προθέσεως ἢ τῶν παστοφοριῶν εἰς τὴν ἀγίαν τράπεζαν (σ. 30, 152 καὶ 226). Νομίζω ὅτι τὸ διάγραμμα τοῦτο τῆς λειτουργίας εἶναι πολὺ σχηματικὸν καὶ δύναται νὰ ἰσχύη μόνον εἰς μεμονωμένας περιπτώσεις. Ὡς πρὸς τὸ διακονικόν τὸ παρὰ τὸν νάρθηκα ἀπέδειξα, ὡς νομίζω, ὅτι ἡ παρουσία του παρὰ τὴν εἴσοδον πρὸς τὸν κυρίως ναόν, τὸ ἐνωρίτερον ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰῶνος, ὀφείλεται εἰς προσπάθειαν καθαρικοῦ τῆς λειτουργίας ἀπὸ τῆς προκομισέως προσφορῶν εἰδῶν μὴ εὐχαριστιακῶν (Δ. Πάλλα, Ἡ θάλασσα τῶν ἐκκλησιῶν σ. 117 κ. ἑ.). Συνεπῶς πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ διακονικοῦ τούτου ἡ τάξις τῆς λειτουργίας ὡς πρὸς τὴν προσκομιδὴν καὶ κατάθεσιν τῶν προσφορῶν ἦτο διάφορος, πρέπει δὲ νὰ δεχθῆμεν ὅτι ἡ πρώτη κατάθεσις τῶν δώρων ἐγένετο εἰς τὸν χώρον τοῦ βήματος, ὡς συνάγεται ἀφ' ἐνὸς ἐκ τῶν πολλῶν παρατραπεζίων τῶν μαρτυρουμένων εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Λατερανοῦ (*Liber Pontific. XXXIV* 10 Duchesne², I, 172. Ἡ ἐξήγησις των, ὡς τραπεζῶν προθέσεως, παρὰ Th. Klauser, *Röm. Quartalschr.* 43, 1935, 179 κ. ἑ.) καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐκ τῶν βασιλικῶν τοῦ Νωρικοῦ μὲ παρατραπέζια εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ βήματος (R. Egger, *Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Norikum*, Wien 1916, 30 κ. ἑ. εἰκ. 31 καὶ 32) κ. ἄ.

Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὰ παστοφόρια (σ. 224 κ. ἑ.) τὸ πρᾶγμα, ὡς νομίζω, δὲν εἶναι ἀκόμη σαφές. Διὰ τοὺς ἐκατέρωθεν τοῦ βήματος στενομήκεις χώρους ἢ καὶ ἀπλᾶ χωρίσματα — βασιλικῶν: Νικοπόλεως Β' (εἰκ. 182), μητροπολιτικῆς ἐκκλησίας Γεράσων (εἰκ. 472, 9) καὶ Πέτρου καὶ Παύλου Γερά-

1. Ὑπὸ λειτουργικοῦ διευπλώθη κάποτε ἡ ἀπορία διατι τάχα — διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας — νὰ ἀποδίδεται περισσοτέρα σημασία εἰς τὰς παλαιохριστιανικὰς ἐκκλησίας, τὰς ἐρχομένας εἰς φῶς δι' ἀνασκαφῶν καὶ ὄχι εἰς σχεδὸν ἀκέραια μνημεῖα, ὡς ἡ Ἁγία Σοφία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἥτις — σημειωτέον — ἐπὶ πεντακόσια ἔτη εἶχε μετατραπῆ εἰς τζαμίον (!). (Π. Τρεμπέλα, *Λειτουργικῶν πλανῶν ἔλεγχος*, Ἐνωρία Η', 1953, 182 καὶ ἀνατόπου σ. 10).

σων (εἰκ. 472, 10) — διὰ τοὺς ὁποίους ὁ καθηγητὴς Γ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (1952), 151 - 152 προτείνει τὸν ὄρον «παραβήματα», δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ἐπὶ τῇ βάσει πορισμάτων ἐκ τῶν τελευταίων ἀνασκαφῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν εἰς τὴν Κόρινθον (Πρακτ. Ἀρχ. Ἐταιρ. 1954, σ. 213 (Δ. Πάλλας) καὶ Α. Ὁρλάνδου, Τὸ ἔργον ἧς Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1956, σ. 74), ὅτι ταῦτα φαίνεται εἴτε νὰ ἀνήκουν εἰς μνημεῖα τοῦ βου οἶ., εἴτε νὰ προέρχονται ἐκ διαρρυθμίσεων τῶν ἀρχῶν τοῦ βου αἶ. (περὶ τῆς πρώτης βασιλικῆς τῶν Γεράσων δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν τὰ μέσα ἢ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἶ.). Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τοῦ κριτηρίου τούτου πρέπει ἴτω; καὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἐπιπύγου (Et Tápγα) παρὰ τὴν Γεννησαρέτ (σ. 38 εἰκ. 16) ἢ τοῦλάχιστον τῶν χωρισμάτων της, τῶν παρομοίων πρὸς τὰ ἐν λόγῳ, πρέπει νὰ μεταθέσωμεν τὴν χρονολογίαν εἰς σχετικῶς ὀψιμώτερος χρόνου,¹. Ἡ διαμόρφωσις τῶν λειτουργικῶν χώρων τῶν βασιλικῶν ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ἐκασταχοῦ λατρευτικὴν πράξιν ἀποτελεῖ πρόβλημα ἀνοικτὸν ἀκόμη εἰς συζητήσεις. Ἀτυχῶς καὶ τὰ κείμενα, ὡς ἡ Διαθήκη κ. ἄ. μὲ τελεουργικὰς πληροφορίας ἐν συνδυασμῷ πρὸς πληροφορίας περὶ τῆς διατάξεως τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ, δὲν παρέχουν σαφῆ εἰκόνα (βλ. σ. 29) καὶ ἔχουν ἀνάγκη φιλολογικῆς ἀποκαταστάσεως καὶ ἀκριβεστέρως χρονολογίας. Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν δὲ αὐτὴν φαίνεται ὅτι τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα προσφέρουν ἀσφαλεστέρην ἀρετηρίαν.

— Εἰς τὰ παραδείγματα παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν μὲ προσανατολισμὸν ἀντίστροφον — τὸ ἱερόν πρὸς Δ (σ. 85 - 86) — προσθετέα ἡ βασιλικὴ τῆς Junca εἰ, τὴν Β. Ἀφρικὴν (P. G a r r i g u e, Une basilique byzantine à Junca en Byzacène, Mém. Arch. Hist. 65, 1953, 173 κ. ἑ. εἰκ. 3. Ἔχει ἀπόκλισιν πρὸς Ν). Ἴσως ὁτιῆρχεν ἀπὸ τοῦ 3ου αἶ. κανὼν τις ἀρχιτεκτονικῆς τῶν πρωτοχριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν μὲ τὴν εἰσοδὸν τῶν πρὸς Α. (F r. D ö l g e r, Ant. u. Christ. 2, 1930, 55 - 56). Ἡ ἐπικράτης δὲ τοῦ κανονικοῦ προσανατολισμοῦ τῶν ἐκκλησιῶν, μὲ τὸ ἱερόν τῶν πρὸς Α, παρεκτός τῶν λόγων, τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ὁ κ. Ὁρλάνδος σ. 84 κ. ἑ., δύναται νὰ ὀφείλεται καὶ εἰς ἐπίδρασιν τῶν ἰδεῶν περὶ τοῦ τόπου τῆς κατοικίας τοῦ Θεοῦ (Ἀποστολ. Διατ. II 57, 14 «προσευξάσθωσαν τῷ Θεῷ τῷ ἐπιβεβηκότι ἐπὶ τὸν οὐρανὸν τοῦ οὐρανοῦ κατὰ ἀνατολὰς (Ψαλμ. 67, 34)» Quasten, Monum. euchar. lit. vetust. 185) ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς ἰδέας περὶ τῆς δευτέρας

1. Πρόβλημα χρονολογίας θέτει καὶ ἡ βασιλικὴ τῶν Δαφνουσίων Λοκρίδος (σ. 172 εἰκ. 126) μὲ τὸ νὰ παρουσιάξη ἀφ' ἑνὸς πρωίτους μορφὰς — ὑπόβαθρα βάσεων κίονων (σ. 266 εἰκ. 213), ἐπιθήματα ἀνεξάρτητα τῶν κιονοκράνων (σ. 317), ἅγιαν τράπεζαν φορητὴν καὶ τέμπλον ἐξ ὀλοκλήρου χαμηλόν (εἰκ. 490) — καὶ ἀφ' ἑτέρου προχωρημένους χαρακτῆρας, ὡς ὁ νάρθηξ, ὅστις θεωρεῖται ἀρχιτεκτονικὸν στοιχεῖον τῶν βασιλικῶν σχετικῶς ὀψιμον (σ. 130 καὶ 568).

παρουσίας τοῦ Χριστοῦ, μελλούσης γὰρ γίνῃ ἐξ ἀνατλήων (Ματθ. 24, 27), ἐκ τοῦ ἐκεῖ κατοικητηρίου του (πρβλ. καὶ Φιλοστοργ., Ἐκκλησ. Ἱστορ. I 6 «τὸ τοῦ σταυροῦ σημεῖον κατὰ ἀνατολὰς μήκιστον ὠφθη διήκον» ἔκδ. Bidez 7). Διότι ἐκάστη τελομένη λειτουργία ἰσοδυναμεῖ κατ' οὐσίαν καὶ πρὸς μίαν παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος «θεωρεῖται» πρὸς ἀνατολὰς (Γρηγορ. Νύσσι., Εἰς τὴν προσευχ. 5 «ἐπειδὴν πρὸς ἀνατολήν ἑαυτοὺς τρέψωμεν, οὐχ ὡς μόνον ἐκεῖ τοῦ Θεοῦ θεωρουμένου» Ρ. G. 44, 1184). Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸν ὅτι ἡ ἐπικράτησις τοῦ πρὸς Α (πρὸς τὸ σημεῖον ὅπου «θεωρεῖται» ὁ Θεὸς καὶ ἀπὸ ὅπου γίνεται ἡ «παρουσία» του) κανονικοῦ ἀποβάντος προσανατολισμοῦ τῶν ἐκκλησιῶν συμπίπτει πρὸς τοὺς χρόνους, καθ' οὓς ἡ πρὸς τιμὴν τοῦ αὐτοκράτορος — ἄλλοτε καὶ θεοῦ—λατρεία, τῆς ὁποίας βασικὸν περιεχόμενον ἦτο ἡ ἔννοια τῆς παρουσίας, ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς λειτουργίας. Ὑπενθυμίζω ὅτι καὶ ἡ γραπτὴ διακόσμησις τῆς κόγχης τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν διαπνέεται ὑπὸ τῆς ἔννοιᾳς τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ, «θεωρουμένου» πρὸς Α.

— Περὶ τῆς μεγάλης ἐξέδρας εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων, περὶ τῆς ὁποίας ὁ γράφων (Ἄρχαιολ.—Λειτ. ἔν. ἀν. 295 κέ.) εἶχεν ἄλλοτε προτείνει τὴν γενομένην παραδεκτὴν καὶ ὑπὸ τοῦ κ. Ὁρλ. (σ. 109 - 110 καὶ 116) ἐξήγησιν, ὡς χώρου τελετουργικῆς παραμονῆς τοῦ ἐπισκόπου, εἶναι προτιμότερα ἢ ὀνομασία «ἀσπαστικὸν» (Δ. Πάλλα, Ὁ ἐπισκοπικὸς ἔξω θρόνος καὶ τὸ ἀσπαστικὸν τῶν Ἐκκλησιῶν, Ἑπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. ΚΓ', 1953, 578 - 581).

— Περὶ τοῦ μεσαίου κλίτους τῶν βασιλικῶν, ὡς χώρου ἀφιερωμένου ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν διαδραμάτισιν τῆς λειτουργίας καὶ περὶ τῆς θέσεως τῶν πιστῶν εἰς τὰ πλάγια κλίτη (σ. 79 καὶ 436) βλ. καὶ A. Grabar, Cahiers Archéol. I, 1955, 131 - 133.

— Περὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Τιγκζίρτ (σ. 149 κ.ά.) σημειῶνω τὸ πρόσφατον δημοσίευμα τοῦ S. Lancel, Architecture et décoration de la grande basilique de Tizirt, Mél. d'Archéol. et d'Hist. 63, 1956, 299 κέ.

— Ὅμιλῶν παρεπιπτόντως περὶ τῆς θολοδομίας τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Βυζαντίου (Ἁγίας Σοφίας κ.ά.) ὁ κ. Ὁρλ. (σ. 233 - 234) ἀκολουθεῖ τὴν ἀνατολικὴν θεωρίαν ἀναθεωρεῖται ὅμως ἡ θεωρία αὕτη τώρα καὶ φαίνεται βασιμωτέρα ἢ ἀναγωγὴ τῆς βυζαντινῆς θολοδομίας εἰς τὴν ἀρχαίαν—ἐλληνιστικὴν καὶ ρωμαϊκὴν—παράδοσιν (S. Guyer, Die Bedeutung der christl. Baukunst des Inneren kleinasiens, Byz. Zeitschr. 33, 1933 99 κέ., E. Swift, Roman Sources of Christian Art, 1951, 85 κέ. καὶ The Formation of the Byzantine Style, Jahrb. öster. byz. Gesellsch. II, 1952, 61 κέ. Ἐπίσης Wl. Sas—Zalociecky, Westrom oder Ostrom?, Αὐτ. 156 κέ.).

— Τὸ ἐν σ. 475 παρῖδειγμα βήλου κιβωρίου ἁγίας τραπέζης ἐκ τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ λιθοβολισμοῦ τοῦ Μωυσέως τῆς Sta Maria Maggiore (εἰκ. 435) νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἀκριβές, διότι ἐκεῖ εἰκονίζεται ἀμφίθυρον ἀνηρτημένον εἰς θύραν εἰσόδου, ὡς φαίνεται καθαρότερον εἰς τὴν ἔγχρωμιν εἰκόνα παρὰ Wilpert, Mosaiken u. Malereien, I, 460 καὶ III πίν. 21. Πιθανῶς καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς εὐχαριστιακῆς ἀλληγορίας μὲ κεντρικὸν πρόσωπον τὸν Μελχισεδὲκ εἰς τὸν Ἅγιον Ἀπολλινάριον in Classe (εἰκ. 436) δὲν εἰκονίζονται βῆλα κιβωρίου ὁλλ' ἀμφίθυρα τέμπλον, ἂν καὶ ὄχι μὲ ἀκρίβειαν, διότι ἡ προκειμένη σύνθεσις κατάγεται ἐκ τῆς αὐτοκρατορικῆς εἰκονογραφίας (βλ. E. Dygge, Über die freistehende Klerusbank, Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte [=Festschrift R. Egger], I, Klagenfurt 1952, 50 - 51).

— Θὰ συζητήσω δι' ὀλίγων τὸ κείμενον τοῦ Εὐσεβ., Ἐκκλησ. Ἱστορ. X, 4,44 «τὸν νεῶν ἐπιτελέσας, θρόνοις τε τοῖς ἀνωτάτω, εἰς τὴν τῶν προέδρων τιμὴν καὶ προσέτι βάθροις ἐν τάξει τοῖς καθ' ὄλου κατὰ τὸ πρέπον κοσμήσας, ἐφ' ἅσασί τε τὸ τῶν ἁγίων ἅγιον θυσιαστήριον ἐν μέσῳ θείας», ἐκ τῆς ἐκφράσεώς του εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Τύρου. Ὁ κ. Ὁρλάνδος (σ. 489) ἐξηγεῖ: ἀνωτάτους θρόνους προωρισμένους διὰ τοὺς ἐπισκόπους καὶ βάθρα προωρισμένα «διὰ τοὺς καθόλου, ἦτοι τοὺς κοινούς ἢ δευτέρου βαθμοῦ κληρικούς (πρεσβυτέρους κλπ.)». Τὸ κείμενον ὁμῶς λέγει ὅτι οἱ θρόνοι προωρίζοντο διὰ τοὺς «ἀνωτάτω», τοὺς ὁποίους ἐν συνεχείᾳ χαρακτηρίζει ὡς προέδρους, ὡς προέδρους δὲ φαίνεται νὰ ἔνοη ὄλους τοὺς κληρικούς: τοὺς προϊσταμένους τῆς ἐκκλησίας, ἀνεξαρτήτως βαθμοῦ (πρὸ βλ. Εὐσεβ., Εὐαγγ. ἀπόδ. II 3, 91 «καὶ ἐπὶ τούτοις—ἐνν. ὑπεράνω τῶν κατηγουμένων καὶ τῶν πιστῶν—τὴν ἐκκλησιαστικὴν τῶν προέδρων ἀρχὴν ταῖς ἐνθέοις καὶ λογικαῖς τροφαῖς ἐκθρέψας» Heikel 77,27 - 28). Καὶ ἀλλαχοῦ χρησιμοποιεῖται εἰδικῶς διὰ τοὺς πρεσβυτέρους—κληρικούς δευτέρου βαθμοῦ—ὁ θρόνος (Εὐσεβ., Ἐκκλ. Ἱστορ. X 5,23 «σὺς εὐξας σεαυτῷ καὶ δύο τινὰς τῶν ἐκ τοῦ δευτέρου θρόνου» Schwartz II 880, 22 - 23). Ἐπίσης καὶ ἡ «καθέδρα» ἀναφαίρεται καὶ εἰς τοὺς πρεσβυτέρους (Εὐσεβ., Περὶ τῶν ἐν Παλαιστ. μαρτ. 11,2 «ἐπεὶ καὶ τὴν τῶν πρεσβυτέρων καθέδραν πρεσβύτερος ὢν ἐδόξασε» (αὐτ. 934, 19). Δὲν ὑπῆρχον, λοιπόν, εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Τύρου θρόνοι «ἀνώτατοι» πρὸς τιμὴν ἰδιαιτέρως τῶν ἐπισκόπων ἐν διαστολῇ πρὸς τὰ χαμηλότερα βάθρα διὰ τοὺς κληρικούς δευτέρου κλπ. βαθμοῦ, ἀλλ' ἓν ὁμᾶς θρόνων δι' ὄλους τοὺς κληρικούς: ὑπῆρχεν ἐν πρῶτῳ μορφῆς σύνθρονον, ἀγνωστὸν ποίας ἀκριβῶς μορφῆς, ἀλλὰ πιθανῶς ὄχι ἀκόμη ὁμοίας πρὸς τὰ γνωστὰ ἐκ τῆς προχωρημένης ἐποχῆς παραδείγματα. Κατόπιν τούτου οἱ «καθ' ὄλου», διὰ τοὺς ὁποίους προωρίζοντο τὰ βάθρα, εἶναι χωρὶς ἀμφι-

βολίαν οἱ λαϊκοί. Ὁ Εὐσέβιος, ἀνακεφαλαιῶνων τὴν περιγραφὴν του δι' ὀλίγων, διὰ τὰ ἀλληγορήσει, προσθέτει: «ἐνεῖσιν ἐν τῷ δε τῷ ἱε ρ ῶ καὶ θ ρ ὀ νοι, β ἄ θ ρ α τε μυ ρ ῖ α καὶ καθι στ ῆ ρ ι α» X 4,66 Schw. II 881, 18). Ἐδῶ περὶ τῶν βίθρων λέγει ὅτι ἦσαν πολυάριθμα καὶ καταλέγει αὐτὰ μαζὶ μὲ τὰ ἄλλου εἴδους πιθανῶς κινητὰ καθίσματα, χρησιμοποιούμενα ὑπὸ τῶν λαϊκῶν. Τὰ βάρθρα φαίνεται νὰ ἦσαν κτιστὰ ἔδρανα.

—Τέλος σημειῶνῶ ὅτι περὶ τοῦ ἄμβωνος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης (σ. 554) ὑπάρχει καὶ ἡ ἀποκατάστασις ἢ προταθεῖσα ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Γ. Σωτηρίου, Ὁ ἄμβων τῆς Θεσσαλονίκης, Ἐ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 10, 1933, 418 κέ.

Αἱ ἀνωτέρω βιβλιογραφικαὶ συμπληρώσεις μὲ ἑνιαχοῦ μικρὰς συζητήσεις νομίζω ὅτι ἀναδεικνύουν τὸν πλοῦτον τῶν περιεχομένων τῶν δύο πρώτων τόμων τοῦ περὶ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἔργου τοῦ ἀκαταπονήτου καθηγητοῦ κ. Α. Ὁρλάνδου· δὲν ἀπέβλεψαν δὲ εἰς ἄλλο τι εἰμὴ εἰς τὸ νὰ καταστήσουν τὴν χρησιμοποίησίν του ἐπωφελεστέραν. Διὰ τοῦτο καί, περαινῶν τὴν παροῦσαν ἀνάλυσιν ὁ γράφων, διατυπώνει τὴν εὐχὴν νὰ δημοσιευθῇ συντόμως καὶ τὸ ὑπόλοιπον μέρος τοῦ πράγματι μνημειώδους τούτου ἔργου τοῦ κ. Ὁρλάνδου, τὸ μέρος τὸ ἀφιερωμένον εἰς τὰ προσκτίσματα τῶν βασιλικῶν καὶ εἰς τὴν γραπτὴν διακόσμησίν των.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ